

Θάνατος: «όριο» και έρώτημα.
Προσεγγίσεις στις σύγχρονες αναπαραστάσεις
του θανάτου

ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΑΥΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΤΑΙ Η ΠΑΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ τῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ θανάτου στή σημερινή ἑλληνική κοινωνία. Τό ὕλικό πού χρησιμοποιοῖται προέρχεται, κατά τό μεγαλύτερο μέρος του, ἀπό δύο παλαιότερες ἔρευνες στό πεδίο τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Ἡ πρώτη, πραγματοποιημένη πρό δεκαετίας, εἶχε ὡς θέμα τίς κοινωνικές ἀναπαραστάσεις τοῦ θανάτου καί τό πρόβλημα κατασκευῆς τῆς ἀτομικῆς ταυτότητάς στους νέους.¹ Ἡ δεύτερη, πιό πρόσφατη, διερευνᾷ τήν κοινωνική καί ὑποκειμενική κατασκευή τῆς ἀστικῆς ἐμπειρίας καί βασίζεται σέ ἀφηγήσεις ζωῆς νέων πού κατοικοῦν στήν Ἀθήνα.²

Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, παρουσιάζονται στοιχεῖα τοῦ θεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ πλαισίου ἐντός τοῦ ὁποίου ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀνωτέρω ἔρευνες, ἐκτίθενται κατηγοριοποιήσεις πού προέκυψαν κατά τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἐρευνητικοῦ ὕλικου καί διαγράφονται πιθανές κατευθύνσεις ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς. Τό θέμα τῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ θανάτου παραμένει γιά μᾶς ἕνα πεδίο «δοκιμῶν», ὅπου ἐρωτήματα καί ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν παραμένουν διαρκῶς ὑπό ἀναίρεση.

1. E. Rikou, *Le sujet devant sa mort. Une étude de la représentation sociale de la mort, mise en relation avec certaines caractéristiques de l'identité et de la pensée individuelle, chez les jeunes Grecs contemporains*, mémoire pour le DEA, Παρίσι, EHESS, 1988.

2. E. Rikou, *Parcours des lieux urbains. Construction sociale et subjective de l'expérience urbaine à partir des récits de vie de jeunes habitants d' Athènes*, Διδακτορική διατριβή, Παρίσι, EHESS, 1997.

I. Σέ αναζήτηση «άντικειμένου» τῆς ἀναπαράστασης...

Ἦς ξεκινήσουμε ἀπό τήν προφανέστερη, ἀλλά καί δυσχερέστερη, ἴσως, ὄψη τῆς προβληματικῆς αὐτῆς, τήν ἀρχική της ὀριοθέτηση. Πράγματι, ἡ ὀργάνωση μιᾶς ἐμπειρικῆς ἔρευνας στή σφαίρα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐρευνητή μιᾶ στοιχειώδη, πρότερη, ἀντίληψη γιά τό θέμα, βάσει τῆς ὁποίας θά προβεῖ στήν ἀρχική ὀριοθέτηση τοῦ ἀντικειμένου του. Ἦν, ὅμως, ξεκινήσει διατυπώνοντας ἀρχικά τό ἐρώτημα «τί ἐννοοῦμε, ἄραγε, ὅταν λέμε θάνατος;», θά διαπιστώσει ὅτι τό ἐρώτημα αὐτό, ἀντί νά βοηθήσει στήν ὀριοθέτηση τῆς ἔρευνας, λειτουργεῖ στήν κατεύθυνση συνεχοῦς διεύρυνσης τῆς προβληματικῆς του.

Μπορεῖ κάποιος νά παρηγορηθεῖ, πρὸς στιγμήν, ὅταν μάθει ὅτι ἓνας ἀπό τούς πλέον ἀξιόλογους ἐρευνητές τῶν νοοτροπιῶν γύρω ἀπό τό θάνατο, ὁ Φίλιπ Ἄριές, ἀφιέρωσε δεκαπέντε χρόνια στή συγγραφή μιᾶς ἱστορίας τοῦ θανάτου στή Δύση ἀπό τόν Μεσαίωνα ὡς τίς μέρες μας. Ὁ Ἄριές θεωρεῖ ὅτι τό βασικό ἐμπόδιο, πού «καθυστέρησε», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, τό ἐγχείρημα, ἔγκειται στήν ἴδια τή «μεταφυσική» φύση τοῦ θανάτου, πού τόν ἀνάγκαιζε νά μεταθέτει διαρκῶς τά ὅρια τά ὁποῖα εἶχε θέσει στό θέμα του καί τόν ὀδηγοῦσε ὅλο καί μακρύτερα ἀπό τό σημεῖο ἐκκίνησής του.³

Στό σημεῖο αὐτό, ὁ ἐρευνητής ἴσως ἀναγνωρίσει τό βάσιμο τῆς ἀρχικῆς του ἀμηχανίας στήν ὑπενθύμιση τοῦ Ζάκ Ντερντά πρὸς τόν Ἄριές, ὅτι, εἰδικά στά προβλήματα πού ἔχουν νά κάνουν μέ τό θάνατο, τίθεται κατ' ἐξοχήν τό θέμα τῆς μεθόδου, τῶν μεθοδολογικῶν βάσεων τοῦ ἐγχειρήματος.⁴ Ἀναφερόμενος στόν Χάιντεγγερ, ὁ Ντερντά σημειώνει ὅτι, ὅπως κάθε «μεταφυσική» τοῦ θανάτου, ἔτσι καί κάθε περί θανάτου λόγος, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ τήν ἐπιστημονική του ὀριοθέτηση (ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά βιολογία, γιά δημογραφία, γιά ἀνθρωπολογία κλπ.), ἀπαιτεῖ ἓνα νόημα τῆς λέξης

3. Ph. Ariès. *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*, Παρίσι, Seuil (collection Points), 1975, σ. 15.

4. J. Derrida. *Mourir. S'attendre aux «limites de la vérité»*, Παρίσι, Galilée, 1996.

«θάνατος», μιά πρό-κατανόηση, ή εξήγηση, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν θέμα τῆς υπαρξιακῆς ἀναλυτικῆς τοῦ Dasein.⁵ Ἐάν θέλουμε νά εἰμαστε συνεπεῖς ὡς πρὸς ἕναν λόγο «παγκόσμιος», πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε πὼς οἱ υπαρξιακὲς δομές δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ καμία ἀνθρωπολογικὴ κουλτούρα, δὲν σταματοῦν σὲ καμία «κοσμοθεωρία», γλῶσσα ἢ θρησκεία κάποιας κοινωνίας. Ἐτσι, κάθε προσπάθεια ἐμπειρικῆς προσέγγισης τοῦ προβλήματος θά προσκρούει στὴν, ἐσκεμμένη ἢ ὄχι, παράλειψή, τῆς νά ἔχει ὀρίσει ἐξαρχῆς τὸ νόημα τοῦ «θανάτου», γιὰ τὸν ὁποῖο, ἐξἄλλου, δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει «ἐμπειρικὴ» γνώση.

Ἐάν, τότε, ὁ ἐρευνητὴς θεωρήσει προσφορότερη, γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματος τὴν ὁδὸ τῆς φιλοσοφίας, ὁ Ντεριντά θά τοῦ ὑποδείξει πὼς οὔτε κι αὐτὸ τὸ διάβημα, στὸ βαθμὸ πού διατείνεται ὅτι εἶναι ριζικό, βασικό ἢ πρωταρχικό, εἶναι δυνατόν νά ὑποστηριχθεῖ μὲ συνέπεια. Παρ' ὅλο πού καί ἡ ἀκόμη διεξοδικότερη συγκριτικὴ «ἀνθρωπο-θανατολογία» —ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Τομά στὸ ὀγκῶδες, πλήρες πληροφοριῶν καί τυπολογιῶν, σύγγραμμά του γιὰ τὸ θάνατο⁶— δὲν μπορεῖ παρά νά βασιζέται σὲ προϋποθέσεις πού δὲν ἀνήκουν στὸν τομέα γνώσεών τῆς, καί ἡ ἴδια ἡ «πρωταρχικὴ» ἀναρώτηση, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, δὲν μπορεῖ πλέον νά προστατευθεῖ ἀπὸ μιά κρυμμένη βιο-ἀνθρωπο-θανατο-θεολογία πού τὴ «μολύνει». ⁷ Τὸ ἴδιο τὸ ἰδιοφύες «Sein und Seit» θά μπορούσε κάλλιστα νά διαβαστεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ ἄσθημα ντοκουμέντα τοῦ μεγάλου ἀρχείου, ὅπου συσσωρεύεται ἡ ἱστορία τοῦ θανάτου στὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη, σημειώνει ὁ Ντεριντά.⁸

Αὐτὴ ἡ τελευταία ἀμφίσημη παρατήρηση τοῦ φιλοσόφου θά διευκολύνει ἴσως, πρὸς στιγμὴν, τὸν ἐρευνητὴ νά δοκιμάσει τὴν ὀριοθέτηση τοῦ ἀντικειμένου του, ἐντάσσοντάς το σὲ συγκεκριμένο χῶρο καί χρόνο. Στὴν περίπτωσή μας, ξεκινήσαμε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 (ὅπου ὁ χῶρος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἐλάχιστα φαινόταν νά ἐνδιαφέρε-

5. M. Heidegger. *Sein und Zeit*. Tübingen. Niemeyer. Verlag, 1927, ἀναφέρεται στὸ J. Derrida, *Mourir*, ὁ.π., σσ. 56-57.

6. L. V. Thomas. *Anthropologie de la mort*. Παρίσι, Payot, 1975.

7. J. Derrida. *Mourir*, ὁ.π., σ. 138.

8. M. Heidegger. *Sein und Zeit*, ὁ.π., ἀναφέρεται στὸ J. Derrida. *Mourir*, ὁ.π., σ. 140.

ται για τό θάνατο). Διερευνώντας τήν ξένη, και δὴ τή γαλλική (καί ἀγγλοσαξονική), βιβλιογραφία, ἀνακαλύψαμε ὅτι ἡ ἀπόπειρά μας θά μπορούσε κάλλιστα νά ἐνταχθεῖ σ' ἓνα ρεῦμα «ἐπανανακάλυψης» τοῦ θανάτου, διαπιστωμένο ἀπό ἀνθρωπολόγους καί ἱστορικούς ἤδη ἀπό τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 στίς πλέον ἀναπτυγμένες χῶρες, στίς ΗΠΑ, στόν Καναδά, στή Βόρεια Εὐρώπη κλπ.

Ἐναυσμα τῆς ἔρευνας εἶχε ἀποτελέσει ἡ προσωπική ἐμπειρία πῶς ὁ θάνατος, γύρω μας, ἀντιμετωπιζόταν μέ μεγάλη δυσκολία, μέ ἀποσιωπήσεις καί ὑπεκφυγές, μέ ἀμηχανία καί ἄγχος, περιθωριοποίηση καί ὑποτίμησι γιά ὅ,τι σχετιζόταν μέ αὐτόν τόν ἴδιο ἢ μέ τή «φθορά» τῶν γηρατειῶν, τήν ἀδυναμία τῆς ἀρρώστιας κλπ. Ἡ πλούσια φιλολογία —καί παραφιλολογία— γύρω ἀπό τό θέμα μᾶς διαβεβαίωνε γιά τή γενικευμένη «ἄρνησι», τήν ἀπαγόρευσι στήν ὁποία ὑπόκειται ὁ θάνατος στίς σημερινές καταναλωτικές κοινωνίες.

Ὁ θάνατος παίρνει τή σύγχρονη μορφή του μέσα ἀπό τίς διαδικασίες ἐξαστισμοῦ καί ἐμπορευματοποίησής του καί ἀπό τό κύρος τῆς ἱατρικῆς καί τήν ἰσχύ τῆς νοσοκομειακῆς τεχνολογίας, σέ συνδυασμό μέ δημογραφικές καί ἄλλες ἐξελίξεις στίς δυτικές κοινωνίες. Σήμερα, ὁ θάνατος «τριγυρνάει» στίς σύγχρονες πόλεις, ἀνώνυμος καί σιωπηλός, δίνοντας μορφή στήν παρρημία πού στοιχειώνει αὐτές τίς κοινωνίες, ἐκφράζοντας τή «δυσφορία» τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καθώς σημειώνει ὁ Μισέλ Βοβέλ.⁹ Ἡ «ἐπανανακάλυψή» του, στό πλαίσιο τῶν προβληματισμῶν πού χαρακτήριζαν κυρίως τίς δεκαετίες '60-'80 στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἔφερε στό προσκήνιο, συλλήβδην, θέματα γύρω ἀπό τόν ἴδιο τόν ὀρισμό τοῦ «βιολογικοῦ» θανάτου, τήν εὐθανασία ἢ ἄλλα, «νέου τύπου» προβλήματα ἠθικῆς (τά ὁποῖα προκύπτουν ἀπό τίς αὐξημένες θεραπευτικές ἀλλά καί καταστροφικές δυνατότητες πού προσφέρει ἡ σύγχρονη τεχνολογία), ὅσο καί θέματα γύρω ἀπό τό «θάνατο» τοῦ Θεοῦ, τό «τέλος» τῶν ἰδεολογιῶν κλπ. Παρ' ὅλο πού, σήμερα, τέτοιου τύπου προσεγγίσεις ἔχουν χάσει τήν ἐπικαιρότητά τους, παραμένει, ὡστόσο, καθοριστική ἡ ἀπλή διαπίστωση ὅτι ὁ θάνατος ἔχει ἀλλάξει κι ὅτι ἡ πρόσ-

9. M. Vovelle. *La mort et l'occident de 1300 à nos jours*. Παρίσι, Gallimard/Panthéon Books, 1983.

ληψη, και ή αντιμετώπισή του φαίνεται να προκαλούν, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, περισσότερες δυσκολίες και προβλήματα στα άτομα και στα κοινωνικά σύνολα απ' ό,τι στο παρελθόν.

Μπροστά στη διαπίστωση αυτή, όμως, ο έρευνητής θά όφειλε να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός. Κατ' αρχήν, ο λόγος των ίδιων των κοινωνικών επιστημόνων που «επανανακαλύπτουν» τό θάνατο ένεχει αξιολογικές τοποθετήσεις και ιδεώδη, που επιδέχονται κριτική: Η νοσταλγία του Άριές ή του Τομά για έναν «παραδοσιακό» θάνατο —όπως κι ή ανάγκη, του δεύτερου να «επιλύσει» τό πρόβλημα— ή ή άμετρη αισιοδοξία του Έντγκαρ Μορέν ότι ο θάνατος μπορεί να «ξεπεραστεί»,¹⁰ καθώς και πολλά άλλα δείγματα μιās φιλολογίας γύρω από τό θέμα (μέ τή μορφή «έγχειριδίων σωστής χρήσης» του θανάτου) όφείλουν να ύποψιάσουν τον έρευνητή ως προς τήν άμφίστημη, άποκαλυπτική όσο και συγκαλυπτική, λειτουργία ενός τέτοιου λόγου άπέναντι στο έρώτημα του θανάτου και να έντείνουν τήν κριτική στάση, του άπέναντι στα δικά του κίνητρα, που μπορούν να τον οδηγήσουν σε αντίστοιχου τύπου προσηγήσεις.

Έπιπλέον, ή σύγκριση ανάμεσα σε έναν «προβληματικό», σύγχρονο τρόπο αντιμετώπισης του θανάτου και σε έναν (όρθότερο;) «παραδοσιακό» τρόπο όχι μόνο ένεχει κινδύνους ήθικων και αξιολογικών κρίσεων για τον έρευνητή, αλλά μπορεί να οδηγήσει, όταν πρόκειται για κοινωνίες όπως ή έλληνική, σε άκριτες συγκρίσεις μέ δυτικά «έξελιγμένα» πρότυπα. Στο βαθμό που μās αφορά, δέν αποφυγάμε, πράγματι, να εμπλακοϋμε σε συγκρίσεις μοντέλων «μοντέρνων» και «παραδοσιακών» (άπλοποιώντας δάνεια προερχόμενα, κατά κύριο λόγο, από τους ιστορικούς των νοτροπιών και κυρίως τους Άριές και Βοβέλ, έλλείπει μελετών αντίστοιχου εύρους για τήν Ελλάδα), στο μέτρο που θεωρήσαμε σημαντικό να αναδειχθούν στοιχεία «άπαγόρευσης» του θανάτου στη σύγχρονη έλληνική πραγματικότητα. Στη συνέχεια, θά αναφερθούμε ένδεικτικά στις συγκρίσεις αυτές, κυρίως ως ενάυσματα περαιτέρω διερεύνησης των ιδιαιτεροτήτων που άφορούν αντίστοιχες νοτροπίες στη χώρα μας. Όσον αφορά στην «επανανακάλυψη» του θανάτου (που δέν είναι άσχετη, μέ μιά

10. E. Morin. *L'homme et la mort*. Παρίσι, Seuil, 1970 (1η έκδ. 1951).

τάση «καταγγελίας» τῆς σύγχρονης ἀντιμετώπισής του), παραμένει ἐπίσης ἡ ἔνστασι, ὅτι ὁ θάνατος δέν μπορεῖ παρά νά ἀποτελεῖ πάντα «πρόβλημα» ἀνεπίλυτο, ὅσο καί κοινό, γιά ὅλες τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, μπροστά στό ὁποῖο οἱ διαφορετικές κουλτούρες ἀναπτύσσουν κατά καιροῦς διαφορετικούς τρόπους ἀντιμετώπισης, ἐξίσου «ἀποτελεσματικούς».

Ἐάν ὑπενθυμίσουμε, στό σημεῖο αὐτό, ὅτι ὑπάρχουν θεωρητικές προσεγγίσεις σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ θάνατος εἶναι ἐκείνη ἡ βιολογική, θεσμική καί μεταφυσική πραγματικότητα πού ἀποτελεῖ βασικό κόμβο τῶν σχέσεων ἀτόμου/κοινωνίας, πρῶτιστο «διακύβευμα» καί «ἔναυσμα» ὀντογένεσας κάθε κουλτούρας. Ἐνα παράδειγμα θεώρησης, πού δίνει στό θάνατο κεντρικό ρόλο γιά τήν κατανόηση τοῦ κοινωνικοῦ, εἶναι κι ἐκείνη τοῦ Ἐντγκάρ Μορέν πού ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω. Τό ἐνδιαφέρον σημεῖο στήν προσέγγισή αὐτή, ἔγκειται στήν προσπάθεια τοῦ Μορέν νά καταδείξει τήν ἐνότητα τοῦ «τριπλοῦ διαλεκτικοῦ δεδομένου» πού προσδιορίζει τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό θάνατο, δηλαδή τή συνειδηση τοῦ θανάτου, τόν τραυματισμό τοῦ θανάτου (αἰσθηση τῆς ἀπώλειας τῆς ἀτομικότητας) καί τήν πίστη στήν ἀθανασία (ἀντίληψη ἰσχυρῆ καί παγκόσμια, σύμφωνα μέ τόν Φρέιζερ, πού ὑπονοεῖ ὄχι ἄγνοια ἀλλά, ἀντίθετα, ἀναγνώριση ἀπό τόν ἄνθρωπο τοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου).¹¹ Αὐτή ἡ ἐνότητα εἶναι ἐγγενῶς συνδεδεμένη μέ τή χωρίς ὄρους κατῆσχυση τῆς ἀτομικότητας (πού ὁ Μορέν βλέπει νά ἐπιβεβαιώνεται σταδιακά μέ τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν κοινωνιῶν), ἡ ὁποία συγκρούεται μέ τήν ἄλλη πρωτογενή κοινωνική πραγματικότητα, τήν ἰσχύ τῆς κοινωνικῆς ομάδας πάνω στό ἄτομο.

Ἀποφεύγοντας τοὺς κινδύνους μιᾶς «ἐξελικτικοῦ» τύπου «ἀνθρωπο-βιολογίας», ὅπως τοῦ Μορέν, ὁ Μάρκ Ὠζέ μᾶς βοηθαίει νά κατανοήσουμε καλύτερα τίς σχέσεις ἀνάμεσα στήν ἀτομικότητα καί τό κοινωνικό, ἐντάσσοντας τό ἐρώτημα τοῦ θανάτου σέ μιᾶ «ἰδεο-λογική», ὅπως τήν ὀνομάζει, τῆς ἐξουσίας.¹² Ὁ Ὠζέ ἔχει μιᾶ διαφορετική ὀπτική ἀπό ἐκείνην τοῦ Μο-

11. J. G. Frazer. *The belief in immortality*, Λονδῖνο, MacMillan, 1913, ἀναφέρεται στό E. Morin. *L'homme et la mort*, ὁ.π.

12. M. Augé. *Pouvoirs de vie, pouvoirs de mort. Introduction à une anthropologie de la repression*, Παρίσι, Flammarion, 1977.

ρέν, διότι αντίλαμβάνεται, κατ' ἀρχήν, διαφορετικά τὰ διακυβεύματα στην κοινωνική θεωρία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 στὴ Γαλλία). Ὁ τρόπος πού τοποθετεῖ τὸ θέμα μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε, πίσω καί πέραν μίας «ἐπανανακάλυψης» τοῦ θανάτου, ἓνα ὁλόκληρο πεδίο θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ, κριτικῆς τοῦ δομισμού, τοῦ κλασικοῦ μαρξισμού καί φρούδισμού καί προσπάθειας ὀρισμοῦ μιᾶς καινούργιας ὑποκειμενικότητας ἀπὸ τοὺς Γάλλους «μετα-ἀνθρωπολόγους», ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ (ἀναφερόμενος κυρίως στοὺς Ντελέζ καί Γκουαταρί, τὸν Μορέν, τὸν Μπωντριγιάρ κ.ἄ.). Μέσω μιᾶς «ἐθνολογίας-προσγήματος», αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἐπιχειροῦν νά καταγγείλουν τὸ ἄτομο, τὸ ἐγώ καί τὸ ὑπερεγώ ὡς ἱστορικά προσδιορισμένες δημιουργίες, ἀποτέλεσμα τοῦ δυτικοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος καί τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ. Σύμφωνα μέ τὸν Ὠλέ, ὅμως, τὸ ἀτομικό, στὴν ἀπόλυτη μορφή του, προσδιορίζεται μόνον ἀπὸ τὸ θάνατο —ὅποτε τὸ ἄτομο, στὴν περίπτωση αὐτῆ, δέν εἶναι δημιούργημα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ— καί ἡ ἄρνηση τοῦ ριζικοῦ ἀτομικοῦ αἰτήματος, ἡ ἄρνηση τοῦ θανάτου, εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴ στήριξη κάθε ἐξουσίας. Ἡ ἐξουσία ὡς «ἀπόλυτο», δηλαδή ἀπόλυτη ἰδεολογία —καί ὄχι μόνον συνδεδεμένη μέ τὸ κράτος— ἐνυπάρχει σέ κάθε κοινωνικό σχηματισμό, τόσο σ' ἐκείνους τῶν λεγόμενων «πρωτογόνων» κοινωνιῶν, ὅσο καί στοὺς συγχρόνους. Ἄτομο καί ἐξουσία παραμένουν ἀντιφατικά: τὸ ἓνα δέν παίρνει νόημα παρά μόνον ἀφαιρώντας τὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο κι ὁ θάνατος παραμένει βασικός ὅρος στή σχέση τους, ὡς ἀφορμὴ καί πρόκληση, πρωταρχικό καί ἀντιφατικό στοιχεῖο μιᾶς σχέψης τῆς ἐξουσίας πού δέν μπορεῖ νά τὸν ἀγνοήσει δίχως κίνδυνο νά χάσει τὴν πραγματικότητα καί τὴν ἀποτελεσματικότητά της.¹³

Δέν μποροῦμε νά ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ στὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς προσέγγισης, ἂν καί μιά σύγκρισή της, ἐπὶ παραδείγματι, μ' ἐκείνην τοῦ Φουκώ θά προσέφερε πολλά στὴν κατανόηση τοῦ προβλήματος. Θυμίζουμε ὅτι γιὰ τὸν τελευταῖο, τὸ ἄτομο «εἶναι προϊόν μιᾶς σχέσης ἐξουσίας πού ἀσκεῖται πάνω στὰ σώματα, στίς πολλαπλότητες, στίς κινήσεις, στίς ἐπιθυμίες, στίς δυνάμεις».¹⁴ Θά ἀδικούσαμε, ἴσως, τὴν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἀποψη πού ἀναπτύσσεται

13. *Αὐτόθι*, σ. 21.

14. *Hérodote*, 1 (Premier trimestre 1976), σ. 13.

στό έργο του Φουκώ για τό θάνατο άν, έν προκειμένω, έπιχειρούσαμε μιά σύντομη περίληψη της.¹⁵ Άς περιοριστούμε στό νά διαπιστώσουμε, μαζί μέ τόν Μάρκ Ωζέ, ότι ό θάνατος είναι, πράγματι, πρόσφορος γιά νά σκεφτούμε όλα όσα αυτός «δέν είναι»,¹⁶ όλα όσα άφορούν, μάλλον, τή ζωή. Τελικά, άς υπογραμμίσουμε γιά άλλη μιά φορά τή στενή σύνδεση του θανάτου μέ τίς σχέσεις έξουσίας και τή συγκρότηση του ύποκειμένου μέσα sé δεδομένα κοινωνικά σύνολα.

Έτσι, έπικεντρώσαμε τήν προσοχή μας στό λεπτομερέστερη ταυτόχρονη διερεύνηση τών σχέσεων άτόμων και κοινωνικών ομάδων τόσο ως προς τόν θάνατο όσο και μεταξύ τους και, γιά τό λόγο αυτόν, εντάξαμε κατ' άρχήν τήν έρευνά μας στόν χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας. Ό χώρος αυτός φαινόταν νά προσφέρει μιά σχετικά συνεκτική και δύναμει καινοτόμο προοπτική ανάλυσης του κοινωνικού φαντασιακού, μέσω της έπανερμηνείας της έννοιας τών «συλλογικών αναπαραστάσεων» του Ντυρκέμ, όπως τήν έπιχείρησε ό Σέρζ Μοσκοβισί.¹⁷

Πρόκειται γιά τήν προοπτική τών «κοινωνικών» αναπαραστάσεων, όπου ό έρευνητής καλείται νά ιδιοποιηθεί ένα «τριαδικό βλέμμα» άπέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα, έπιχειρώντας διαρκώς τήν ανάδειξη σχέσεων

15. Αναφέρουμε ένδεικτικά τό ακόλουθο απόσπασμα: «[Ό] δυτικός άνθρωπος δέν μπόρεσε νά συσταθεί στά ίδια του τά μάτια ως αντικείμενο έπιστήμης, δέν έμπλεχθηκε στό έσωτερικό της γλώσσας της και δέν έδωσε στόν έαυτό του μέσα από αυτήν και μέσω αυτής μιά άγορευτική ύπαρξη παρά sé αναφορά προς τήν ίδια του τήν καταστροφή [...] και κατά έναν γενικό τρόπο, ή έμπειρία της άτομικότητας μέσα στην νεωτερική κουλτούρα είναι ίσως συνδεδεμένη μέ αυτήν του θανάτου [...] ό διαχωρισμός που διαγράφει και ή περατότητα, τό σημάδι της οποίας επιβάλλει, συνδέουν, κατά παράδοχο τρόπο, τήν παγκοσμιοτητα της γλώσσας μέ τήν εϋθραυστη και αναντικατάστατη μορφή του άτόμου. Το άίσθητό, ανεξάντλητο στην περιγραφή του, και τό όποιο τόσο αιώνας θέλησαν νά διασκορπίσουν, βρίσκει τελικά στό θάνατο τό νόμο του λόγου του. [Ό θάνατος] καθιστά όρατές, sé ένα χώρο άθρωμένο από τόν λόγο, τήν πληθωρικότητα τών σομάτων και τήν απλή τους τάξη». Μ. Foucault, *La naissance de la clinique*, Παρίσι, PUF, 1963, σ. 201. Στην ελληνική βιβλιογραφία, σχετικά μέ τό ζήτημα αυτό, βλ. ένδεικτικά, Μ. Ρήγου, *Έπικοινωνιακή, ήθική και πολιτική διάσταση του θανάτου στην νεωτερικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Άθήνα, Άπρίλιος 1990.

16. Μ. Augé. *Pouvoirs de vie*, σ. 19.

17. S. Moscovici. *La psychanalyse, son image et son public*, Παρίσι, PUF, 1976 (1η έκδ., 1961).

ανάμεσα σέ τρεῖς πόλους: Ἐγώ/Ἄλλος (alter)/Ἀντικείμενο.¹⁸ Στοιχεύει, οὐσιαστικά, νά κατανοήσει μηχανισμούς τῆς «κοινῆς» ἐργαλειοκῆς λογικῆς, πού εἶναι, ταυτόχρονα, μηχανισμοί κατασκευῆς ταυτοτήτων (καί, συνεπῶς, διαφορῶν) ἀτόμων καί ομάδων μέσω κοινωνικά σημαίνοντων «ἀντικειμένων». Στό πρόβλημα τοῦ θανάτου, ἡ προσέγγισή, διευκολύνεται, κατά τή γνώμη μας, ἄν οἱ τρόποι λειτουργίας τῆς «κοινῆς λογικῆς» γίνουν ἀντιληπτοί ὡς τρόποι παραγωγῆς νοήματος (ἄμεσα συνδεδεμένοι μέ καθημερινές πρακτικές), πού δίνουν πρόσβαση σέ εὐρύτερες «κοσμοθεωρίες», βασικές γιά τή συνοχή ἀτομικῶν καί συλλογικῶν ταυτοτήτων.

Ἡ κοινωνική ἀναπαράσταση, μπορεῖ, ἐξάλλου, νά γίνει κατανοητή ὡς φαινόμενο «διαμεσολάβησης» καί τό «ἀντικείμενο» τῆς ὡς ὁμολογοῦ μέ τό «μεταβατικό», κατά τόν Βίνικωτ,¹⁹ ἀντικείμενο, πού μετέχει τόσο στήν «ἐσωτερική» ὅσο καί στήν «ἐξωτερική» πραγματικότητα τοῦ ὑποκειμένου. Αὐτή ἡ ἐρμηνεία (ἀπό τήν ὁποία ξεκινοῦν καί ψυχαναλυτικῆς ἐμπνεύσεως προσεγγίσεις τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων),²⁰ πού βεβαίως δέν εἶναι ἡ μόνη, ἔχει τό πλεονέκτημα, κατά τή γνώμη μας, ὅτι τονίζει τή δημιουργική πλευρά τοῦ κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ ἀπέναντι στήν πραγματικότητα.

Ταυτόχρονα, ὅμως, ὅταν τό μοντέλο τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων (ὅπως κι ἄν τό ἀντιλαμβάνεται κανείς) χρησιμοποιεῖται ὡς τό βασικό θεωρητικό ἐργαλεῖο γιά τήν προσέγγισή, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων (ὅπως συνέβη στήν περίπτωσή μας), τότε προκύπτουν ἐρωτήματα γιά τό κατά πόσον εἶναι δυνατή ἡ ἀνάδειξη, τῶν ὑλικῶν/οἰκονομικῶν καταναγκασμῶν καί προσδιορισμῶν, στους ὁποίους ὑπόκεινται πραγματικά ἄτομα μέ «σάρκα καί ὀστά». Ἐπίσης, δέν εἶναι καθόλου προφανές ποιᾶ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀντιληψή, τῶν σχέσεων ἐξουσίας καί ποιᾶ ἡ θεώρησή, τοῦ ὑποκειμένου πού ὑπονοῦνται στό μοντέλο αὐτό (σημεῖα σημαντικά γιά τήν προσέγγισή, τοῦ θανάτου, ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως).

18. S. Moscovici (ἐπιμ.), *Psychologie sociale*, Παρίσι, PUF, 1984.

19. Βλ. ἐνδεικτικά D. W. Winnicott. *Jeu et réalité: l'espace potentiel*, Παρίσι, Gallimard, 1975 (1η ἐκδ. 1971).

20. Βλ. ἐνδεικτικά R. Kaas. *L'idéologie, études psychanalytiques: mentalités de l'idéal et esprit du corps*, Παρίσι, Bordas, 1980.

Ἄς σημειώσουμε, τελικά, πώς ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ θανάτου ὡς δύναμι «ἀντικειμένου» μιᾶς κοινωνικῆς ἀναπαράστασης —ἐννοούμενης, ἔστω, ὡς φαινομένου «διαμεσολάβησης»— θέτει ὀρισμένα ἀπλά ἐρωτήματα πού μποροῦν νά ξαναφέρνουν, ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν, τόν ἐρευνητή στήν ἀρχική του ἀμηχανία: Ὡς ποῦ βαθμό μπορεῖ ὁ θάνατος νά θεωρηθεῖ μέρος τοῦ «πραγματικοῦ» κόσμου, «ἐσωτερικοῦ» ἢ «ἐξωτερικοῦ»; Πῶς μπορεῖ ὁ θάνατος, ὡς κάτι πού «δέν εἶναι» καί γιά τό ὁποῖο δέν ἔχουμε καμία ἐμπειρική γνώση, νά θεωρηθεῖ, καθ' ἑαυτός, «ἀντικείμενο» πού ἐπιδέχεται «ρεαλιστική μορφοποίηση» μέσα ἀπό τή διαδικασία «ἀντικειμενοποίησης» τῆς κοινωνικῆς ἀναπαράστασης; Ἐδῶ δέν μποροῦν νά ἀγνοηθοῦν οὔτε ἀντιρρήσεις καί συζητήσεις στηριγμένες σέ ψυχαναλυτικές θεωρήσεις (ἐπί παραδείγματι, στό ἀσυνείδητο δέν ὑφίσταται θάνατος, ὑπάρχει, ὅμως, ὑπόθεση περί «ἐνστίκτου τοῦ θανάτου» κλπ.) οὔτε, γενικότερα, τό γεγονός ὅτι ὅταν, τελικά, τοποθετεῖται τό ἐρώτημα τοῦ θανάτου μέ ὄρους «ἀνα-παράστασης», ἀναμοχλεύονται διαρκῶς προβλήματα περί τῶν ὁρίων τῆς τελευταίας.

II. «Θανατο-τυπολογίες»: Κοινοτοπίες, καινοτομίες

Ἐπιλέξαμε, ὅπως εἶπαμε, νά διερευνήσουμε προβλήματα ἀναπαράστασεων τοῦ θανάτου μέσα ἀπό ὅψεις τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς πραγματικότητας. Ἔτσι, ἤρθαν στό προσκήνιο οἱ διαδικασίες ἐξαστομοῦ καί ἡ καθημερινότητα στίς ἐλληνικές πόλεις. Ἡ πρωτεύουσα, πραγματική μεγαλόπολη πού συγκεντρώνει, σήμερα, πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας, ἐπιβλήθηκε ὡς τό προφανέστερο πεδίο ἔρευνας. Συνολικά ἐβδομήντα ἐπτά ἄνδρες καί γυναῖκες, κάτοικοι Ἀθηνῶν, μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἐρωτήθηκαν σχετικά μέ τό ποιᾶ εἶναι ἡ σχέση τους μέ τόν θάνατο, τί εἶναι γι' αὐτούς ὁ θάνατος. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη σέ δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, βάσει δύο διαφορετικῶν ἐρευνητικῶν πλαισίων: Εἴκοσι ἡμιδομημένες συνεντεύξεις ἐπικεντρωμένες στίς ἀντιλήψεις γύρω ἀπό τό θάνατο, τό 1988, καί 57 ἀπαντήσεις, τό 1992, σέ ἐρώτημα γύρω ἀπό τίς σχέσεις μέ

τό θάνατο στό τέλος συνεντεύξεων-αφηγήσεων ζωής πού διερευνούσαν τή σχέση τῶν υποκειμένων μέ τό χωρο καί δῆ, τόν ἀστικό.

Ἐνα σημεῖο πού χρήζει προσοχῆς στήν ἐπιλογή τοῦ δείγματος εἶναι ἡ ἡλικία τῶν συνομιλητῶν μας (καί γιά τίς δύο ἔρευνες): Νέοι 20-35 ἐτῶν. Αὐτή ἡ ἐπιλογή ἦταν ἐνδιαφέρουσα, στό μέτρο πού ἀναζητούσαμε νέες ἀτομικές καί συλλογικές στάσεις καί δέν ἐπιθυμούσαμε νά προσδιοριστοῦν οἱ στάσεις αὐτές ἀπό κάποιο συγκεκριμένο ἐρέθισμα πού εἰθισται νά σχετίζεται ἄμεσα μέ τό θάνατο (ἀρρώστια, γηρατεία ἢ ἄλλο). Πιστεύουμε, ὅμως, ὅτι θά ἦταν ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα καί μιά σύγκριση μεταξύ ἡλικιακῶν ομάδων στό θέμα αὐτό ἢ μιά ἐπανάληψη τῆς συνέντευξης μέ τά ἴδια πρόσωπα σέ ἄλλον χρόνο: ἡ κάθε γενιά, ἔχοντας ζήσει σέ διαφορετικές κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, φέρει ἄλλες ἐμπειρίες σχετικά μέ τό θέμα αὐτό. ἐνῶ, ταυτόχρονα, ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου ἐπηρεάζεται κατά πολύ ἀπό τή συγκυρία καί μεταβάλλεται σημαντικά μέ τήν ἡλικία.²¹

Ἡ ἀνάλυση περιεχομένου ἔδωσε τή δυνατότητα κάποιων μετρήσεων δέν χρησιμοποιήθηκε ὅμως στατιστική, καθώς ἡ βαρύτητα δόθηκε ἐξαρχῆς στήν ἐμβάθυνση τῆς ποιοτικῆς προσέγγισης. Ἀποφεύγουμε νά παρουσιάσουμε ἐδῶ πίνακες ἢ ἄλλα διαγράμματα καί παραθέτουμε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα συνεντεύξεων. Θά θέλαμε νά ἐπαναλάβουμε ὅτι, ἐν προκειμένῳ, στόχος μας εἶναι ἀπλῶς μιά πρώτη μερική παρουσίαση τοῦ ὕλικου τῶν συνεντεύξεων αὐτῶν, χωρίς νά προχωροῦμε στήν ὀλοκληρῆ ἀνάλυση, σέ βάθος καί σέ τελικά συμπεράσματα.

Ἄ θάνατος - κίνδυνος

Ἡ πρώτη αὐθόρμητη ἀντίδραση, στήν ἐρώτηση, γιά τήν πλειονότητα τῶν συνομιλητῶν μας, εἶναι νά προσδιορίσουν ἂν καί κατά πόσον ὁ θάνατος τοῦς προξενεῖ φόβο.

21. Βλ. εἰδικότερα R. Kastenbaum-R. Aisenberg. *The psychology of death*, Νέα Ὦρκυ, Springer Publ. Co, 1972.

Πώ! πώ! πώ! μου δημιουργεί τρόμο! Μέ ενοχλεί νά μιλήσω γι' αυτό, μέ κατατρομοκρατεί. Τώρα θά τό σκέφτομαι όλη μέρα!

(Σ. Χ., γυναίκα, 22 ἐτῶν)

Δέν ἔχω φόβο μπροστά στόν θάνατο, μπορεί νά ἔρθει όποιαδήποτε στιγμή, γιατί νά στενοχωριόμαστε; Μπορούμε νά κάνουμε κάτι γιά νά τό αποφύγουμε;

(Δ. Α., ἄνδρας, 33 ἐτῶν)

Πρίν από όποιοδήποτε λόγο περί θανάτου, λοιπόν, ό θάνατος προσδιορίζεται κατ' ἀρχήν ως κίνδυνος, ως δυσάρεστο ἐρέθισμα πού προκαλεῖ λιγότερο ἢ περισσότερο ἄμεσες συναισθηματικές ἀντιδράσεις, λιγότερο ἢ περισσότερο ἰσχυρή τάση ἀποφυγῆς του.

Ό φόβος τοῦ θανάτου καί, συνεπῶς, ό θάνατος ως κίνδυνος μπορεί νά φανεῖ ως στάση δεδομένη, διαχρονική καί πανανθρώπινη. Όμως, γνωρίζουμε ότι τά συναισθήματα ἔχουν ἱστορία καί ό Βοβέλ, πού ἀσχολήθηκε μέ τήν ἱστορία τοῦ φόβου τοῦ θανάτου, δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένος εἶναι στήν ἱστορικότητα τῶν νοοτροπιῶν, πῶς μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενο τῶν ἀναπαραστάσεων ἀλλά καί πῶς, ως σταθερά, δηλώνει μέ τίς ἐντάσεις του τίς ἀλλαγές, τίς «κρίσεις» πού τέμνουν τή μακρά διάρκεια.²² Ἔτσι, λοιπόν, μπορούμε νά θεωρήσουμε (σέ συνδυασμό μέ τό σύνολο τῶν ἀποτελεσμάτων) ότι μιά τόσο εὐρεία ἀναφορά στό φόβο τοῦ θανάτου συνδυάζεται μέ τή σύγχρονη «ἀπαγόρευση» του, ἡ όποία τόν καθιστᾶ μεγαλύτερη «ἀπειλή» ἀπ' ό,τι στό παρελθόν. Ταυτόχρονα, ὅμως, πρέπει νά σταθοῦμε σέ μιά σημαντική παρατήρηση τοῦ Βοβέλ, σύμφωνα μέ τήν όποία ό φόβος τοῦ θανάτου εἶναι πάντα παρών καί εἶναι πάντα ό φόβος τοῦ «θανάτου μου».²³ Συνεπῶς, ό Βοβέλ δέν παραδέχεται, ὅπως προτείνει ό Ἀριές,²⁴ ότι ἡ ἰδέα τοῦ «θανάτου μου» γεννιέται πραγματικά ως καινούργια στάση κατά

22. M. Vovelle. «La peur de la mort a-t-elle une histoire!». *Autrement*, (Φεβρουάριος 1987), σσ. 13-23.

23. *Αὐτόθι*, σ. 15.

24. P. Ariès. *Essais sur l'histoire de la mort*, ὁ.π., σ. 37-50 (γιά τήν ἀκρίβεια, στό σημείο αὐτό ό Ἀριές μιλάει γιά «mort de soi»).

τή διάρκεια του Μεσαίωνα (παρατήρησι, πού, όπως έτέθη, ανωτέρω, αναφέρεται άμεσα στό κεντρικό πρόβλημα τής σχέσις θανάτου και κατίσχυσις τής άτομικότητος).²⁵

Φόβος του θανάτου δέν σημαίνει απαραίτητα ένασχόλησι, μέ τό θάνατο, όπως φαίνεται από τίς συνεντεύξεις. Στην καθημερινή ζωή, οί περισσότεροι βεβαιώνουν ότι τούς άπασχολεί έλάχιστα τό θέμα αυτό. Τό γεγονός δικαιολογείται μέ διάφορους τρόπους πού σχετίζονται μέ τή γενικότερη αντίληψη τήν όποία ό καθένας έχει διαμορφώσει για τό θέμα: "Άλλοτε δηλώνεται ότι «δέν μπορεί κανείς νά κάνει τίποτα για νά τόν άποφύγει», όποτε, έφόσον ό κίνδυνος αυτός δέν επιδέχεται πρακτική αντιμετώπισι, δέν υπάρχει λόγος νά άπασχολεί κανέναν. "Άλλοτε, πάλι, τό ίδιο τό άτομο δέχεται ότι του φαίνεται αδύνατον νά σκεφτεί τό θέμα, ότι προτιμά νά ξεχνά, όστις αναστατώνεται υπερβολικά κλπ. Άναφορές στην έπιθυμία θανάτου (του ίδιου θανάτου) ή στην γοητεία πού μπορεί νά άσκήσει τό νά διακινδυνεύει κανείς τή ζωή του (μέ αυτοκίνητο, μοτοσυκλέτα κλπ.) εμφανίζονται περιστασιακά —σέ σχέση, μέ τίς συνθήκες ζωής, τήν ηλικία κλπ. Έπιπλέον, είναι ένδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ότι ή ιδέα του θανάτου εμφανίζεται, συχνά, σαν νά «μπαινεί» ξαφνικά στό κεφάλι κάποιου, ανεξάρτητα από τή θέλησή του, κι εκείνος νά επιχειρεί νά άμυνθει για νά τή «βγάλει»:

Τό όνειρεύτηκα, είναι τεράστιο άγχος. Όταν τό σκέφτομαι, προσπαθώ νά βγάλω αυτή τήν ιδέα από τό κεφάλι μου, δέν μπορεί κανείς νά φτάσει σέ κάποιο συμπέρασμα...

(Δ. Α., γυνάικα, 26 έτών)

Νομίζω ότι σέ σχέση μέ τό θάνατο, είναι κάτι πού συμβαίνει σέ κάποια στιγμή τής ζωής κει και από και πέρα δέν μπορεί κανείς νά βγάλει αυτό τό έρώτημα από μέσα του, δέν είναι πλέον δυνατόν νά ξεφύγει. Ένα τραυματικό γεγονός, μία ιδέα πού έχει κολλήσει στό κεφάλι κάποιου, ό,τι και νά 'ναι, είναι κάτι πού έχει βγει από μέσα σου. Από τή στιγμή πού θά εμφανιστεί μπροστά σου, είναι δύσκολο νά τό κάνεις νά σιωπάσει. Στούς περισσότερους ανθρώπους αυτό δέν συμβαίνει ποτέ, αυτό τό πρόβλημα δέν τούς τίθεται ποτέ. Ζούν μία ζωή φυσιολογική. "Όσον μέ άφορά, δέν ξέρω από πού προέρχεται. Ξεκινάει

25. M. Vovelle. *La peur de la mort*, ό.π.

από μία αιτία τελείως έσωτερική, στον καθέναν, πού δέν βγαίνει ποτέ προς τά έξω.

(Τ. Ρ., γυναίκα, 23 ετών)

Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο θάνατος έμφανίζεται μάλλον σάν «έσωτερικό» έρέθισμα παρά σάν γεγονός τής έξωτερικής πραγματικότητας. Ταυτόχρονα, οί μισοί τουλάχιστον από τούς συνομιλητές μας αναφέρονται σέ κάποια συγκεκριμένη έμπειρία θανάτου, σέ μία λιγότερο ή περισσότερο άμεση έπαφή τους μέ τό θάνατο (θάνατος συγγενικού προσώπου κλπ.). Αυτή ή αναφορά θά μπορούσε νά θεωρηθεί ως ένδεικτική σχετικής έξοικείωσης μέ τό θάνατο (ή έλλειψη, τέτοιων έμπειριών θεωρείται, επί παραδείγματι, παράγων τής σημερινής «άρνησης» του θανάτου). Παρ' όλ' αυτά, ή ένταση, ή τό είδος συναισθηματικής αντίδρασης και ένασχόλησης μέ τό θέμα φαίνεται νά μήν έπηρεάζεται από τήν έμπειρία του θανάτου ως βιωμένου «πραγματικού» γεγονότος. Έδώ, βέβαια, υπεισέρχεται τό πρόβλημα όρισμού του τί είναι θάνατος, μία και συχνά οί συνομιλητές μας κάνουν τή διάκριση μεταξύ «βιολογικού» και «άλλου» (ψυχικού-κοινωνικού-πνευματικού) θανάτου, χωρίς άναγκαστικά ο «βιολογικός» θάνατος νά είναι αυτός πού άπασχολεί ή «στιγματίζει», σημαδεύει κάποιον περισσότερο. Ταυτόχρονα, όμως, ή συγκεκριμένη εικόνα θανάτου πού προέρχεται από τήν έμπειρία (και δή ή πρώτη εικόνα, όποια κι αν είναι αυτή, έν είδει «τραυματικού» γεγονότος) μπορεί νά κατευθύνει κατά πολύ τό περιεχόμενο των σκέψεων γύρω από τό θέμα, όπως μās βεβαιώνουν όρισμένοι:

Πιστεύω πώς ισχύει για μένα, όπως και για πολύ κόσμο —όχι για όλους— ότι ή σχέση πού έχουμε μέ τό θάνατο βασίζεται στην πρώτη φορά πού είχαμε μία εικόνα θανάτου. Για μένα, ή εικόνα αυτή ήταν ένας νέος πού είχε χτυπήσει σέ αυτοκινητιστικό δυστύχημα, στό Νεοχώρι, όταν ήμουν περίπου τεσσάρων χρονών. Ήταν ντυμένος γαμπρός σέ ένα φέρετρο, κι εγώ πλησίασα περίπου μισό μέτρο και τόν είδα. Δέν είχε τραυματιστεί στό πρόσωπο, είχε μία πολύ γλυκιά έκφραση. Αυτή ή εικόνα έχει καθορίσει τή σχέση μου μέ τό θάνατο. Τώρα ό,τι νά σκεφτώ, νά πώ, νά διαβάσω, αυτή ή εικόνα θά είναι για μένα ο θάνατος.

(Γ. Α., άνδρας, 25 ετών)

Ἡ ἐμπειρία, λοιπόν, ενός «πραγματικοῦ» γεγονότος «βιολογικοῦ» θανάτου (καί συνεπῶς, ἄς σημειωθεῖ, θανάτου τοῦ ἄλλου), χωρίς νά εἶναι καθοριστική, μπορεῖ νά προσφέρει σημαντικά ἐρείσματα στήν κατασκευή εἰκόνων γύρω ἀπό τό θάνατο πού τοῦ δίνουν τίς «σύγχρονες» ἤ «παραδοσιακές» μορφές του, ἐνῶ, ταυτόχρονα, κατευθύνουν, δικαιολογοῦν καί ὀργανώνουν τήν προσωπική ἀντίδραση στό θέμα αὐτό.

Ἀκόμα, τό γεγονός ὅτι ὁ θάνατος ἐμφανίζεται, κατ' ἀρχήν, ὡς κίνδυνος καί, συνεπῶς, ὅτι ἀνακαλεῖ ἄμεσες συναισθηματικές ἀντιδράσεις, φέρνει στό προσκήνιο διαφορές μεταξύ συναισθηματικῶν-γνωστικῶν «στύλ» (δηλαδή, ρητῶν καί ἄρρητων συμπεριφορῶν, τρόπων πού «χρωματίζουν» τό περιεχόμενο τοῦ λόγου καί χαρακτηρίζουν τίς ἀτομικές ἀντιδράσεις ἀπέναντι στό πρόβλημα). Ὑπάρχουν, ἐπί παραδείγματι, ἐκεῖνοι πού προβάλλουν ἔντονη συναισθηματική ἀντίδραση, διανθίζουν τό λόγο τους μέ χειρονομίες καί ἐκφράσεις (ἐκφράσεις φόβου, λόγου χάριν, ἤ τελετουργικές κινήσεις — «χτυπάω ξύλο» — πού δέν καταγράφονται στό ρητό περιεχόμενο τῆς συνέντευξης, ἀλλά μποροῦν νά δώσουν πρόσβαση σέ πολύ σημαντικές διαστάσεις τῶν νοοτροπιῶν). Ὑπάρχουν κι αὐτοί πού ἐπιδεικνύουν πολύ περισσότερο ζήλο στήν ἀφηρημένη διανοητική διαχείριση τοῦ θέματος. Ὑπάρχουν ὀρισμένοι πού τείνουν νά δώσουν γενικούς ὀρισμούς γιά τό θάνατο, ὑπάρχουν ἄλλοι πού τόν προσεγγίζουν πρακτικά μέσα ἀπό τίς ἐκάστοτε περιστάσεις ἀποφεύγοντας νά ὀρίσουν πῶς τόν ἀντιλαμβάνονται μέ τρόπο γενικό. Ὑπάρχουν μερικοί πού, μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο, θέτουν ἐρωτήματα κι ἐπιχειροῦν νά κατανοήσουν, νά ἀλλάξουν τή στάση τους ἤ νά σκεφτοῦν διαφορετικά κι ὑπάρχουν πολλοί πού ἐπαφίενται στό ἤδη δεδομένο καί γνωστό.

Παρ' ὅτι ὁ καθένας μπορεῖ νά υἱοθετεῖ διαφορετικά «στύλ» ἀντιμετώπισης ἀνάλογα μέ τίς συνθήκες, μερικές πρῶτες μετρήσεις δείχνουν ἀρκετά σημαντική διαφορά τῶν φύλων, ὅσον ἀφορᾷ τό φόβο καί τήν ἐνασχόληση μέ τό θάνατο. Ἔτσι, τό μικρό ποσοστό ἀτόμων πού δήλωσαν ξεκάθαρα κι ἐξέφρασαν ἔντονα ἕναν μεγάλο φόβο γιά τό θάνατο ἦταν γυναῖκες· ἀντίθετα, τό ἐξίσου μικρό ποσοστό ἐκείνων πού δέν ἀναφέρθηκαν οὔτε μία φορά στό φόβο τοῦ θανάτου ἦταν ἄνδρες. Πενικότερα, ὅσον ἀφορᾷ τόσο τό φόβο ὅσο καί τήν ἐνασχόληση μέ τό θάνατο, οἱ ἄνδρες ἐμφανίζουν πολύ μεγαλύτερη, ὁμοιογέ-

νεια στή συμπεριφορά τους απ' ό,τι οι γυναίκες: Πράγματι, ή πλειονότητα τῶν ἀνδρῶν ἀναφέρεται στό φόβο πού προκαλεῖ ὁ θάνατος, ὡς μιά ἀντίδραση ἀναμενόμενη καί φυσική, πού δέν χρειάζεται οὔτε νά τήν ἀρνηθεῖ κανείς οὔτε νά ὑπερβάλλει, ἐνῶ ὑποστηρίζουν ὅτι ή ἐνασχόλησή τους μέ τό θέμα εἶναι ἐλάχιστη. Ἀντίθετα, οἱ γυναίκες διαφοροποιοῦνται πολύ περισσότερο μεταξύ τους, καί υἱοθετοῦν ἀκραῖες ή ἀμφίσημες συμπεριφορές, προβάλλουν συγκρούσεις, ἐντάσεις κλπ. Ταυτόχρονα, γίνεται φανερό ὅτι στούς ἀνδρες οἱ στάσεις αὐτές συνοδεύονται ἀπό τήν τάση νά δίνονται εὐκολότερα καί συχνότερα γενικοί ὀρισμοί γιά τό θάνατο απ' ὅ,τι στις γυναίκες. Ἐνῶ δέ τόσο ἀνδρες ὅσο καί γυναίκες ἀναφέρονται σέ ἐμπειρίες «πραγματικοῦ» θανάτου, οἱ γυναίκες φαίνονται νά ἐπεξεργάζονται περισσότερο τίς εἰκόνες αὐτές, νά ἀσχολοῦνται περισσότερο μέ τίς συγκεκριμένες καί ἰδιαίτερες μορφές τοῦ θανάτου.

Παρ' ὄλο πού τά στοιχεῖα τά ὁποῖα παραθέτουμε ἐδῶ δέν συνιστοῦν παρά ἐνδείξεις, θά διακινδυνεύαμε κάποιες γενικεύσεις: Τά στερεότυπα συμπεριφορῶν πού σχετίζονται μέ τήν ταυτότητα φύλου (οἱ ἀνδρες πρέπει νά ἐλέγχουν τά συναισθήματά τους, οἱ γυναίκες εἶναι «ὑπερβολικές» κλπ.) ἀφοροῦν βέβαια πολύ γενικότερα ὁποιαδήποτε κατάσταση θά παρουσίαζε ἀνάλογα χαρακτηριστικά. Ἐς σημειωθεῖ, ὅμως, ὅτι ὁ θάνατος ἔχει νά κάνει μέ τήν κατ' ἐξοχήν ἰδέα τοῦ κινδύνου, τήν ἰδέα πού μπορεῖ κατ' ἐξοχήν νά κινητοποιήσει τό συναίσθημα (νά συν-κινήσει) σέ σχέση (ή σύγκρουση) μέ τό λόγο. Ἐν σκεφθοῦμε, καί πάλι, τό θάνατο ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀνάδυσης τῆς ἀτομικότητας, τότε ή ταυτότητα φύλου παρουσιάζεται ὡς θεμελιώδης, δομική γιά τή συγκρότηση τῆς ἀτομικῆς ταυτότητας διαφορά: ὡς διαφορά «στύλ» συναισθηματικοῦ-γνωστικοῦ, παραπέμπει σέ τρόπους δόμησης καί διαχείρισης τῶν σχέσεων «ἐσωτερικῆς»/«ἐξωτερικῆς» πραγματικότητας, οἱ ὁποῖοι ὑπαγορεύουν διαφορετικῆς τάξης διαχείριση τοῦ συναισθήματος καί τοῦ λόγου.

Θά μπορούσαμε, ἀκόμα, νά ἐπιχειρήσουμε νά διακρίνουμε τή σχέση τῶν φύλων, ὅπως ἐμφανίζεται στις κατασκευές τῆς «κοινῆς λογικῆς» σχετικά μέ τό θάνατο, ὡς ὄψη τῶν σχέσεων ἐξουσίας, σημαντική γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Τά πολλά πρόσωπα τοῦ θανάτου

Τό ὅτι, στό πλαίσιο τῆς δεδομένης κοινωνικοῖστορικῆς πραγματικότητας ὅπου ἐγγράφεται, ὁ θάνατος παίρνει ποικίλες, συγκεκριμένες κάθε φορά μορφές κι ὅτι οἱ εἰκόνες καί οἱ στάσεις πού τόν ἀφοροῦν ἐπιτρέπουν τήν πρόσβαση σέ ιδιαίτερες καί σημαντικές ὀψεις τῆς πραγματικότητας αὐτῆς, φαίνεται νά ἀποτελεῖ βασική ὑπόθεση, κάθε ἐμπειρικῆς διερεύνησης τοῦ θέματος στό πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ κίνδυνος πού διατρέχει κάθε τέτοια ἀπόπειρα εἶναι νά καταλήξει σέ ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου τεράστια συλλογή «τυπολογιῶν», κατηγοριοποιήσεων τοῦ θανάτου, πού δέν χρησιμεύουν παρά γιά νά βεβαιώνουν τή δυσχέρεια ὀριοθέτησης τοῦ πεδίου, καθώς ὁ θάνατος ἐμφανίζεται, ἐν τέλει, πανταχοῦ παρῶν σχεδόν σ' ὄλες τίς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινότητας.

Θά περιοριστοῦμε ἐδῶ κυρίως σέ δύο κατηγορίες ἀναπαραστάσεων, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά προσδιορίσουμε «πρόσωπα» τοῦ θανάτου, σχετικά μέ τήν ἑλληνική πραγματικότητα: Ἡ πρώτη σχετίζεται μέ τίς αἰτίες θανάτου, ἡ δεύτερη μέ τόν τρόπο πού ὁ καθένας τοποθετεῖται ἀπέναντι στό θάνατο, στό πλαίσιο τῆς ὀργάνωσης τῆς καθημερινῆς του ζωῆς, τῶν σχεδίων του γιά τό μέλλον κλπ.

Ὅσον ἀφορᾷ τό «πῶς» πεθαίνει κανείς, ποιές εἶναι οἱ αἰτίες καί οἱ συνθήκες θανάτου πού ἀπασχολοῦν περισσότερο τούς συνομιλητές μας καί προσδιορίζουν τό τί σημαίνει σήμερα θάνατος γι' αὐτούς, ἐμφανίζονται ἕξι κατηγορίες ἀναφορῶν. Αὐτές ἀφοροῦν, κατά σειρά σπουδαιότητας, τίς ἀσθένειες, τά ἀτυχήματα, τήν αὐτοκτονία, τόν τρόπο ζωῆς (κυρίως τόν ἀστικό), τά γηρατεία καί τίς καταστροφές. Ὁ καρκίνος καί τό AIDS εἶναι οἱ ἀρρώστιες πού ἀναφέρονται πιό συχνά ὡς τρομακτικές, τά ἀτυχήματα ἀφοροῦν κυρίως τά μέσα μαζικῆς κυκλοφορίας καί δέν εἶναι ἄσχετα μέ τήν ἰδέα τῆς αὐτοκτονίας, ἡ ὁποία, ὅμως, ἀναφέρεται σπανιότερα καί συζητεῖται μέ ἀφηρημένο τρόπο (ὡς δυνατότητα). Τά προβλήματα τοῦ σύγχρονου τρόπου ζωῆς ἀφοροῦν κυρίως τή ζωή τῆς πόλης (γενικά, ἀλλά καί τῆς Ἀθήνας εἰδικότερα), ἡ «κακή χημεία» τῆς ὁποίας (ὅπως μᾶς εἶπαν) εἶναι αἰτία ἀσθενειῶν

(μολυσμένη ατμόσφαιρα, έλλειψη πρασίνου, άγχος και κούραση, αταξία και βία). Τά γηρατεία απασχολούν ελάχιστα. Τυχαίνει νά αναφερθεί κανείς σ' αυτά ως «άρρώστια αγιάτρευτη» ή «περίοδο συμφιλίωσης μέ τό θάνατο», χωρίς νά επεξεργαστεί πολύ τίς εικόνες πού τά άφορούν. Μεταξύ τών αναφορών στις «καταστροφές» (φυσικών και άλλων, ως αιτιών μαζικού θανάτου), ξεχωρίζουν αναμνήσεις από τούς σεισμούς του '81 στην Αθήνα, από τό πυρηνικό άτύχημα του Τσερνομπίλ τό '86 ή, άκόμη, κάποιες αναφορές στον πόλεμο του '40.

Οί διάφορες αυτές αιτίες θανάτου αποτελούν άφορμές για νά παραχθούν εικόνες (αναμνήσεις από πραγματικά γεγονότα όσο και φανταστικά σενάρια) και νά αναπτυχθούν όψεις μιās προβληματικής γύρω από τό θάνατο, τήν όποία μπορούμε, ένδεικτικά, νά αναλύσουμε ως προς τίς όμοιότητες της κυρίως μέ δύο μοντέλα στάσεων απέναντι στό θάνατο: τόν «έξημερωμένο» και τόν «άπαγορευμένο» θάνατο. Ίπενθυμίζουμε ότι ό πρώτος είναι αυτός πού ό Άριές (βλ. άνωτέρω) θεωρεί ως σχεδόν «ά-χρονο» μοντέλο της, μέσω ενός όρισμένου τελετουργικού, «άποδοχής» του έπερχόμενου θανάτου από τόν θνήσκοντα και από τό περιβάλλον του· ό δεύτερος είναι ό σύγχρονος θάνατος, ή άρνηση του όποίου σχετίζεται μέ ραγδαίες άλλαγές στον τρόπο ζωής και στις νοοτροπίες.²⁶

Έτσι, αν επιστρέψουμε στις έξι κατηγορίες αιτιών θανάτου πού προαναφέρθηκαν, θά διαπιστώσουμε ότι ό αριθμός και ό πλούτος αναφορών στην άρρώστια και στό άτύχημα είναι πολύ σημαντικότεροι απ' όσο στά γηρατεία και στις καταστροφές. Αυτές οι δύο τελευταίες αιτίες θανάτου (τά γηρατεία πολύ περισσότερο) σχετίζονται μέ μιάν εικόνα του θανάτου ως «φυσικής» κατάληξης της ύπαρξης, ως αναπόσπαστου μέρους της φυσικής πραγματικότητας στην όποία μετέχει ό άνθρωπος και τήν όποία δέν μπορεί παρά νά αποδεχτεί ως τέτοια. Συχνά ή αναφορά στά γηρατεία σχετίζεται μέ έμπειρίες θανάτου ατόμων του οικείου περιβάλλοντος (προηγούμενες γενιές) και μέ (ελάχιστες) αναφορές γύρω από τό «λείψανο» ή από συγκεκριμένες τελετουργίες πού εμφανίζονται σέ διάφορα μέρη της Ελλάδας. Μπορούμε

26. P. Ariès. *Essais sur l'histoire de la mort*, ό.π.

νά διαπιστώσουμε στις αναφορές αυτές απόηχους «παραδοσιακής» αποδοχής και διαχείρισης του θανάτου. Αυτή η στάση, που είναι ελάχιστα παρούσα, αντιπαρατίθεται, μερικές φορές κι από τους ίδιους τους συνομιλητές μας, σε εικόνες που προέρχονται από τή σύγχρονη πραγματικότητα του θανάτου στη μεγάλη πόλη:

Δέν έχω ζήσει παρά φυσικούς θανάτους. Ό παππούς μου, παραδείγματος χάριν, πού πέθανε πολύ γέρος. [...] Έδω [στην Αθήνα] άκούμε νά μιλούν γιά θάνατο και δέν μās κάνει καμία εντύπωση. Μέσα στην Αθήνα είναι μιά διαδικασία πού δέν βιώνει κανείς άν τό πρόσωπο πού πεθαίνει δέν είναι στενός συγγενής.

(Τ. Γ., γυναίκα, 25 ετών)

Στήν πόλη, λοιπόν, ή σιωπή των πολλών, ό φόβος από άγνωστες νέες ασθένειες, όπως τό AIDS, ή περιφρόνηση και ή αδιαφορία απέναντι στον άρρωστο, στο γέρο, στο θνήσκοντα, στο νεκρό και τό περιβάλλον του από τους αντιπροσώπους θεσμών, πού, λόγω εξειδίκευσης, τεχνολογικού εξοπλισμού, οικονομικού ενδιαφέροντος, αδυναμίας του οικογενειακού περιβάλλοντος κλπ., αναλαμβάνουν όλο και περισσότερο τή διαχείριση του θανάτου μέ τρόπους «γενικούς» και «απάνθρωπους», όλ' αυτά δημιουργούν εικόνες ενός «κακού» θανάτου πού στοιχειώνει τή φαντασία, όπως και ερωτήματα ήθικου τύπου γύρω από τίς αξίες τής ζωής και τήν αξιοπρέπεια του ανθρώπινου προσώπου.

Έχω μιά πρόσφατη εικόνα, τό θάνατο του παππού μου. Είχε ύποστει πολλά έγκεφαλικά επεισόδια, ένας θάνατος άργός, κράτησε πέντε χρόνια σε ένα κρεβάτι νοσοκομείου. Έζησα τό θάνατό του τή μέρα του πρώτου έγκεφαλικού, δέν θεωρώ ότι ήταν ζωντανός στη συνέχεια. Είναι ένας θάνατος πού μέ φοβίζει πάρα πολύ.

(Γ. Α., άνδρας, 27 ετών)

Έχω πολύ κυκλοφορήσει στα νοσοκομεία αυτόν τον τελευταίο καιρό μέ τίς άρρώστους των άλλων [...]. Μιά μέρα είδα έναν γιατρό πού έβαζε ένα σωλήνα σ' έναν γέρο. Σοκαρίστηκα από τή συμπεριφορά αυτού του γιατρού, αυτός ό άνθρωπος είχε μιά ολοκληρη ζωή μέσα του, ό άλλος ήταν αδιάφορος, τό αίμα

κυλούσε, ο γιατρός δέν ἔδινε καμιά σημασία. Ήταν ἄνθρωπος καί ὁ ἄλλος, ποιά σημασία εἶχε ἂν ἦταν γέρος;

(Δ. Ν., γυναίκα, 35 ἐτῶν)

Φοβάμαι τό θάνατο, ἀλλά προσπαθῶ νά ἀντιδράσω σ' αὐτό, γιατί σκέφτομαι ὅτι, ὅπως καί νά 'χει, πρέπει νά τό δεχτοῦμε σάν νά εἶναι κάτι τό φυσικό, σάν μιά βιολογική λειτουργία. Προσπαθῶ πραγματικά νά τό κάνω ἀλλά νομίζω ὅτι ἔχω δεχτεῖ ἀρνητικά πράγματα ἀπό τό περιβάλλον μου, τό γεγονός, παραδείγματος χάριν, τοῦ ὅτι δέν μιλάμε ποτέ γιά θάνατο, το ὅτι κλαῖμε πάρα πολύ κάποιον πού πέθανε... Εἶναι κυρίως ὅτι τό ἀποφεύγουμε. Θά ἦταν καλό νά ξαναδοῖ κανεῖς αὐτή τή σχέση μέ τό θάνατο, ὄχι μόνο ἐγώ προσωπικά, ἀλλά ὅλοι, νά ἀρχίσουμε νά μιλάμε περισσότερο.

(Ε. Τ., γυναίκα, 29 ἐτῶν)

Ὁ «ἀπαγορευμένος» θάνατος, λοιπόν, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη «ἐπανανακάλυψης» του εἶναι στάσεις παροῦσες στήν ἐλληνική σύγχρονη πραγματικότητα, κι ἡ βιωμένη ἐμπειρία ὀδηγεῖ στή γνωστή εὐχή γιά ἕναν «καλό» θάνατο, δηλαδή νά «πάει κανεῖς μιά καί καλή», «μέ τή μία», νά ἔχει ἕναν σύντομο, μή συνειδητό, ξαφνικό θάνατο μέσα στόν ὕπνο ἢ ἀπό ἀτύχημα.

Προτιμῶ ἕναν στιγμιαῖο θάνατο, ἕνα αὐτοκινητιστικό δυστύχημα μέ 800 χιλιόμετρα τήν ὥρα ἢ μιά σύγκρουση ἀεροπλάνων στόν ἀέρα κι ὄχι μιά πτώση πού θά ἐπέτρεπε τόν πανικό.

(Κ. Β., ἄνδρας, 29 ἐτῶν)

Τό ἀτύχημα ἀναφέρεται, πράγματι, λιγότερο ὡς κίνδυνος καί μᾶλλον ὡς διέξοδος, ὄχι μόνο διότι μπορεῖ νά ἔχει στοιχειᾶ γοητείας (τό «ρίσκο» μᾶς κούρσας αὐτοκινήτων ἢ μοτοσυκλετῶν κλπ.) ἀλλά γιατί, ὡς βίαιη ἀνακοπή τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ ἐναλλακτική λύση στήν ἀρρώστια. Αὐτή ἡ τελευταία, ὡς μακροχρόνια διαδικασία στερούμενη νοήματος, πού βιώνεται μέσα στόν πόνο καί τήν ἀδυναμία, δημιουργεῖ εἰκόνες θανάτου πού τρομάζουν καί ἀπωθοῦν.

Εἶχα ἐπιχειρήσει νά φαντασθῶ τί εἶναι ὁ καρκίνος. Ήταν σάν μιά δύναμη φοβερή, κάτι τό τραγικό, σάν ἕνα ἔργο τρόμου μέ ὄλη τήν ἀγριότητα τῶν ξεκοιλιασμένων σωματίων καί τῶν κομμένων κεφαλιῶν.

(Λ. Ψ., γυναίκα, 28 ἐτῶν)

Ἡ διαφορὰ τῶν φύλων ἐμφανίζεται καί ἐδῶ νά ἐπηρεάζει τίς στάσεις ἀπέναντι στό πρόβλημα. Παρατηροῦμε ὅτι εἶναι περισσότερες οἱ γυναῖκες παρά οἱ ἄνδρες πού ἀναφέρονται στίς ἀσθένειες, πού τίς ἀπασχολεῖ ἡ μακρόχρονη διαδικασία φθορᾶς, ἡ ἀναπηρία καί ὁ πόνος. Ἀντίστροφα, εἶναι περισσότεροι οἱ ἄνδρες πού ἀναφέρονται στά ἀτυχήματα καί στήν ἰδέα μιᾶς στιγμιαίας, πιθανῶς βίαιης, διακοπῆς τῆς ζωῆς. Ἡ προσέγγισή, ἀνδρῶν καί γυναικῶν ἐμφανίζεται ὡς συμπληρωματική στό σημεῖο αὐτό, ἐφόσον τό κάθε φύλο φαίνεται νά φέρει στό προσκήνιο μία ἀπό τίς ὀψεις τοῦ «ἀπαγορευμένου» σύγχρονου θανάτου. Ὅμως, ἡ ἀνάγκη ἀλλαγῆς τῶν νοσηρῶν στό θέμα αὐτό φαίνεται νά προβάλλεται κυρίως ἀπό γυναῖκες, οἱ ὁποῖες, ἐξἄλλου, καταδεικνύουν μέ ὄλη τή στάση τους, περισσότερο ἀπό τούς ἄνδρες, τίς ἐπώδυνες πλευρές τῆς «ἀπαγόρευσης» τοῦ θανάτου. Ἄς σημειωθεῖ, ἐπιπλέον, ὅτι μέσω αὐτῶν τῶν εἰκόνων τοῦ θανάτου εἶναι δυνατόν νά διακρίνομε δύο διαφορετικούς, ἀνάλογα μέ τό φύλο, τρόπους, βάσει τῶν ὁποίων ἀντιμετωπίζεται ὁ χρόνος ἢ, γιά τήν ἀκρίβεια, τό «γίγνεσθαι» τοῦ σώματος μέσα στή διάρκεια.

Ἐκεῖνο στό ὁποῖο, τελικά, ὅλοι ἐλπίζουν εἶναι ἕνας «καλός» ἢ μᾶλλον ἕνας «ἁμορφος» θάνατος.²⁷ Ἐξυγιασμένος καί «φτιασιδωμένος», ἕνας τέτοιος θάνατος θά ἐπιτρέψει νά κρατηθεῖ ἡ ἄψογη εἰκόνα τῆς νεότητος καί τοῦ σφρίγγου καί δέν θά ἀπειλήσει τίς συμβάσεις, τίς βασικές ἀξίες τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς κατανάλωσης, ἀφήνοντας νά φανεῖ τό «φυσικό» πρόσωπο τοῦ θανάτου, τῆς φθορᾶς καί τῆς σήψης.

Ἄς ἔρθομε τώρα στή δεύτερη κατηγορία ἀναπαραστάσεων, πού σχετίζονται ὄχι πλέον μέ τίς αἰτίες θανάτου ἀλλά μέ τόν τρόπο πού ὁ καθένας τοποθετεῖται γενικότερα ἀπέναντι στό θάνατο κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς του. Θά διαπιστώσουμε καί ἐκεῖ πῶς ὀρισμένες συγκεκριμένες συμπεριφορές πού ὀργανώνουν τήν καθημερινότητα τῶν ἀτόμων, καθώς καί γενικότερες ἀξιολογήσεις καί στάσεις τους ἀπέναντι στή ζωή, φαίνονται νά κινοῦνται ἀπό τήν προσπάθεια ἀποφυγῆς τοῦ θανάτου —μέσω διαρκῶς ἀπασχόλησης, ἐπί παραδείγματι, ἢ, ἀκόμα, «διασκεδασμοῦ» (μέ τήν πασκαλιανή ἔννοια), ὅπως τουλάχιστον ἰσχυρίζονται ὀρισμένοι ἀπό τούς συνομιλητές μας:

27. Βλ., σχετικά, L. V. Thomas, *Mort redécouverte, mort escamotée, La mort aujourd'hui*, Μασσαλία, Rivages, σσ. 13-44.

Μέ τό νά είμαι πάντα απασχολημένος και νά μήν αφήνω περιθώρια κενά. μάλλον δείχνω ὅτι φοβάμαι τό θάνατο. Τό διάστημα πού δέν κάνω κάτι σημαίνει θάνατο γιά μένα.

(Ν. Ρ., ἄνδρας, 29 ἐτῶν)

Δέν θά ἀποδίδουμε, ὅμως, οὔτε στό ελάχιστο τό εὔρος και τήν πολυπλοκότητα τῶν διαφορῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους τά ἄτομα προσπαθοῦν νά ἐντάξουν ἢ νά ἐξορίσουν, νά κατανοήσουν ἢ νά ξεπεράσουν (ἢ και ὄλ' αὐτά μαζί) τό θάνατο στόν καθημερινή τους ζωή, ἂν προσπαθοῦσαμε νά τούς ἀναγάγουμε στό δίπολο τῶν στάσεων πού προαναφέραμε. Ἀρκεῖ νά σημειώσουμε πώς, ἐφόσον ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε τόσο μέ τό «σχέδιο ζωῆς» συγκεκριμένων ὑποκειμένων, ὅσο και μέ τούς ποικίλους καταναγκασμούς πού ὑφίστανται ἀπό τίς ὕλικές συνθήκες ζωῆς τους, ἢ ἀνάλυση πού θά περιορίζεται στό ὕλικο ἀπό τίς συνεντεύξεις αὐτές θά ἦταν ἐλλιπής και, συνεπῶς, θά ἦταν ἀναγκαία ἡ ἐμβάθυνση μέ ἄλλες μεθόδους (κυρίως ἀφηγήσεις ζωῆς). Μποροῦμε ὥστόσο νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι, μέ τόν τρόπο αὐτόν, ἀναδεικνύεται μιὰ προβληματική πού ἔχει νά κάνει μέ τό χρόνο, μέ τή διαχείριση τοῦ χρόνου ζωῆς, τή διαχείριση τῆς μνήμης ὅπως και τή δημιουργία — τή δημιουργία ἔργου ζωῆς, θά μπορούσαμε νά πούμε. Ἡ προβληματική αὐτή βρῖσκει, ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπό τίς συνεντεύξεις, συγκεκριμένους τρόπους ἔκφρασης κατ' ἐξοχήν στόν κόσμο τῆς ἐργασίας, ἐκεῖ πού τό πρόβλημα διαχείρισης τοῦ χρόνου ἐμφανίζεται ἔμπρακτα γιά μερικούς, διότι ἐκεῖ γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτός ὁ κοινωνικός καταναγκασμός:

Ἄρχισα νά σκέφτομαι τό θάνατό μου τώρα πού ξεκίνησα νά δουλεύω. Ἀρχίζει κανεῖς νά συναισθάνεται τήν ἐξάρτησή ἀπό αὐτόν ἐδῶ τόν κόσμο, αὐτή τήν κοινωνία. Δέν εἶναι τό ἴδιο ὅταν εἶμαι ἐγώ πού διαχειρίζομαι τόν χρόνο μου και ὅταν αὐτός ἀνίχει στους ἄλλους. Εἶναι ἕνας ἀπόλυτος καταναγκασμός.

(Χ. Σ., ἄνδρας, 32 ἐτῶν)

Μιά εἰδική ἐπαγγελματική προοπτική, ἕνα σχετικά ὑψηλό μορφωτικό ἐπίπεδο δείχνουν νά βοηθοῦν στό νά φτιάχνει κανεῖς σχέδια μακροπρόθεσμα ἢ νά ὀνειρεύεται τή δημιουργία ἑνός «ἔργου» πού θά μπορούσε, ἴσως, νά παραμείνει μετά θάνατον. Ἀκόμη γιά μερικούς ἀπό τούς συνομιλητές μας,

στους οποίους ή πορεία τής ζωής έφερε αποτυχίες ή καταστάσεις που έκκρεμούν, ο ίδιος ο θάνατος μπορεί καμιά φορά νά εμφανίζεται ως μέσον ολοκλήρωσης μιās ζωής που έχει βιωθεί ως έργο άτελές:

“Αν πεθάνουμε, θά είναι τό τέλος. Αύτή ή σχέση, του ανθρώπου μέ τον έαυτό του θά μπορούσε επιτέλους νά ολοκληρωθεί. Άλλά δέν έχω αυτοκτονικές τάσεις, συνέχεια νά σκέφτομαι τό θάνατο. Όχι!

(Δ. Χ., άνδρας, 35 ετών)

Στό σημείο αυτό έχουμε, λοιπόν, νά κάνουμε μέ προβλήματα σχετικά μέ τή συγκρότηση τής άτομικης και κοινωνικής ταυτότητας (μιά διάσταση των οποίων παραμένει ή ταυτότητα φύλου) και τήν αναζήτηση, και δημιουργία νοήματος στην κοινωνική πραγματικότητα. Άς περιοριστούμε, προς τό παρόν, νά υπενθυμίσουμε ότι, διερευνώντας τις «κοινωνικές αναπαραστάσεις», διερευνούμε ουσιαστικά τρόπους «πρακτικής» αντιμετώπισης και ένταξης του θανάτου στην καθημερινότητα, επιχειρώντας, έτσι, νά φέρουμε στην επιφάνεια άξονες οργάνωσης συνολικών συστημάτων αναπαραστάσεων του «κόσμου» (Weltanschauung).²⁸ Οί στάσεις αυτές θά μπορούσαν νά χωριστούν, όσον αφορά τό υλικό τής έρευνας αυτής, σε δύο κατηγορίες, σύμφωνα μέ τό άν και κατά πόσον ύπονοείται ως αναγκαία από τους συνομιλητές μας μιά πρώτη αρχή κατανόησης του κόσμου, τέτοια που νά επιτρέπει τήν ένταξη και δικαιολόγηση του θανάτου μέσα σ’ αυτόν.

Η παρουσία μιās τέτοιας «πρώτης» αρχής οδηγεί σε μιά αντίληψη «ύπερβατική», που επιτρέπει νά αντιμετωπιστεί ένα «πέραν» του θανάτου. Η «ύπέρβαση» αναζητείται, μέ τρόπο λιγότερο ή περισσότερο εμφανή, από τήν πλειονότητα των συνομιλητών μας. Μπορούμε νά διακρίνουμε διαφορές όσον αφορά τό βαθμό έπεξεργασίας ενός τέτοιου μοναδικού παράγοντα: ο «Θεός» αλλά επίσης και ή «Φύση» ή ή «Μοίρα» είναι αναφορές που ύποδει-

28. Η Weltanschauung «...είναι μιά διανοητική κατασκευή, που επιύκει, μέ ομοιογενή τρόπο, όλα τά προβλήματα τής ύπαρξης μας, ξεκινώντας από μιά ύπόθεση, που διέπει τό όλον, όπου, κατά συνέπεια, κανένα πρόβλημα δέν παραμένει ανοιχτό και όπου όλα όσα μās ενδιαφέρουν βρίσκουν τήν καθορισμένη τους θέση». S. Freud. *Nouvelles conférences d' introduction à la psychanalyse*, Παρίσι, Gallimard, 1984, σ. 211.

κνύουν πίστη σέ μιά αρχή περισσότερο ἢ λιγότερο προσωποποιημένη. Πολλοί, ὅμως, ἀπό ἐκείνους πού ἀναφέρονται στήν «ἀγάπη», στή «δημιουργία», στή «ζωή» ὡς ὕστατες ἀξίες πού νοηματοδοτοῦν τόν κόσμο, φαίνονται νά ἐπιχειροῦν νά «μαστορέψουν» συνεκτικές ἀντιλήψεις ἀπό διάσπαρτα στοιχεῖα δανεισμένα τόσο ἀπό θεωρίες περί μετεμψύχωσης ὅσο καί ἀπό ἐκκληϊκεύσεις κβαντικῆς φυσικῆς κλπ. Ὅσο περισσότερο ἀποδέχεται κανεῖς τήν ὕπαρξη μιᾶς μοναδικῆς «πρώτης» ἀρχῆς, τόσο περισσότερο ἐμφανίζεται νά ἀποδέχεται τό γεγονός τοῦ θανάτου. Στήν περίπτωση αὐτή, οἱ συνομιλητές μας μποροῦν νά ὑποστηρίξουν ὅτι «ὁ θάνατος εἶναι ἡ μόνη βεβαιότητα στή ζωή μας» ἢ «ὁ θάνατος εἶναι ἓνα στοιχεῖο τῆς ζωῆς», μποροῦν νά στηριχθοῦν στό ἔργο πού παραμένει μετά θάνατον, σέ μιά ἥρωική πρόκληση, στίς δυνάμεις τοῦ κόσμου, στή γοητεία μιᾶς «μυστικιστικῆς» ἐρωτικῆς συγχώνευσης μέ τό σύμπαν κλπ.

Ἡ ἀπουσία πίστης σέ μιά τέτοια «πρώτη» ἀρχή ὁδηγεῖ σέ ἀντιλήψεις πού μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «συμβατικές», μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐπιχειροῦν νά ἐντάξουν τό πρόβλημα τοῦ θανάτου σέ ἓνα πολυπαραγοντικό σύστημα κατανόησης τῆς καθημερινότητας. Ἡ μειονότητα, λοιπόν, τῶν συνομιλητῶν μας, πού προσανατολίζεται πρὸς τέτοιου τύπου ἀντιλήψεις, παράγει ἓναν λόγο στηριγμένο σέ ἀναφορές ἀπό διάφορα ἀναγκώσματα σχετικά μέ τίς πραγματικές συνθήκες ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στή φύση, στήν κοινωνία καί στήν ἱστορία κλπ. Ἀντί γιὰ τήν ἐγγύηση μιᾶς πρώτης ἀρχῆς, ψάχνει κανεῖς σ' αὐτή τήν περίπτωση τήν ἐγγύηση τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς ἐπιστήμης ἢ ἀπλῶς τῆς «κοινῆς λογικῆς». Ἔτσι, στίς περιπτώσεις αὐτές, ὁ θάνατος μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ τόσο ὡς γεγονός «βιολογικό» ὅσο καί ὡς γεγονός «ψυχολογικό» (κατάθλιψη, μοναξιά, ἀποτυχία) ἢ/καί «κοινωνικό» (σημασίες, μορφές, τελετουργίες), ἐνῶ, ταυτόχρονα, πρεσβεύεται ἡ διαρκῆς ἀναζήτησι, στόχων («πρέπει νά ἀπασχολούμαστε...») ἢ ἡ ἀναζήτησι, εὐχαρίστησης («πρέπει νά διασκεδάζουμε...») κλπ.

*Όφειε τῆς συγκρότησης ἀτομικῆς ταυτότητος καί τό ἐρώτημα
τοῦ θανάτου*

Ἀκόμα καί διά τῆς ἄρνησης ἤ τῆς ἀποφυγῆς, λοιπόν, ὁ καθένας φαίνεται νά ἀναζητᾶ λύσεις, «ἀπαντήσεις» σέ ἓνα ἐρώτημα πού ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἀσαφές ὡς πρὸς τήν ἀκριβή φύση του, ἀπροσδιόριστο ἢ ὑπερπροσδιορισμένο. Ἄς σημειωθεῖ δέ ὅτι ὅσα παρουσιάσαμε ὡς τώρα δέν ἀρκοῦν γιά νά καταλάβουμε πῶς ἀντιλαμβάνονται τά ἄτομα τό τί εἶναι ὁ θάνατος καθ' ἑαυτός.

Ἰπάρχουν, ὅμως, στιγμές, ὅπως μᾶς ἀναφέρουν ὀρισμένοι συνομιλητές μας ἀνατρέχοντας στή βιωμένη ἐμπειρία τους, πού τό ἐρώτημα τοῦ θανάτου ἀναδύεται μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια καί ἔνταση. Αὐτό κυρίως συμβαίνει, ὅπως μᾶς λένε, σέ συνθήκες ὅπου ἔρχεται σέ πρῶτο πλάνο, μέσα στή ροή τῆς καθημερινότητας, ἡ πιθανότητα (ἢ τό ἴδιο τό γεγονός) τοῦ θανάτου οἰκείων προσώπων ἢ, σέ συνθήκες συνολικῶν μεταβολῶν, στήν ἴδια τή ζωή τους (περίοδοι ἀλλαγῆς λόγω ἡλικίας, μεταβολῆς κοινωνικοοικονομικῶν ἢ ἄλλων συνθηκῶν, πού συνοδεῦνται ἀπό ἀλλαγές ἀντιλήψεων, «ὀπτικῆς» ἀπέναντι στά πράγματα κλπ.). Σέ σημεία «τομῆς» ἢ «κρίσης», διαταραχῆς τῆς ἐπανάληψης, τῶν μικροτελετουργιῶν πού ἐξασφαλίζουν τήν αἴσθησι τῆς συνέχειας, σέ σημεία σχάσης τοῦ συνεκτικοῦ ἴστού τῆς καθημερινότητας καί τῆς ἀλλαγῆς, γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανῆς ἡ ἀνάγκη διαρκοῦς νοήματοδότησης ἑνός κόσμου πού κινδυνεύει, πρὸς στιγμὴν, νά ἀποδειχτεῖ «κενός» καί «χαϊώδης», ἐνῶ, ταυτόχρονα, ὁδηγεῖται κανεὶς νά ἀναρωτηθεῖ: «Ποιὸς εἶμαι μέσα σ' ὅλα αὐτά;». Ἄν, στό σημεῖο αὐτό, ἐπιχειρήσουμε νά γενικεύσουμε, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι κάθε συνεκτικὴ ὀργάνωσι, νοήματος, κάθε ἀναζωρὰ σέ ἓνα συγκροτημένο «ὄλον», μοιάζει νά ἀπαιτεῖ ἓνα πλαίσιο ὀργανωμένων σχέσεων μέ τρεῖς πόλους: τή σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τόν ἑαυτό του, μέ τόν ἄλλο καί μέ τόν κόσμο γενικότερα (ἔμβιο καί μῆ). Ὅταν στίς σχέσεις αὐτές ἐπέρχονται βασικὲς ρήξεις, στήν ἱστορία τῆς ζωῆς τοῦ καθενός, τό ἐρώτημα τῆς ταυτότητος (ὡς ἀτομικῆς ταυτότητος) ἀναδύεται ὡς ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ἐρωτήματος τοῦ θανάτου.

Πρέπει, όμως, να υπογραμμίσουμε πώς, εδώ, οι γενικεύσεις είναι κατά πολύ άπλουστευτικές, διότι αυτό ακριβώς για τό όποιο πρόκειται είναι τό σημείο τομής ανάμεσα σέ έναν «κοινό» λόγο κι ένα υποκειμενικό, ἄς τό πούμε ἔτσι, μοναδικό ζητούμενο, πού τείνει νά ἀναδυθεῖ.

Γιά νά μπορέσουμε νά παρουσιάσουμε κάποιες ὀψεις τῆς προβληματικῆς αὐτῆς, ἄς ξεκινήσουμε ἀπό μιά διάκριση, στήν ὁποία ἐμμένουν πολλοί ἀπό τούς συνομιλητές μας: τή διάκριση ἀνάμεσα στόν ἴδιο θάνατο καί τό θάνατο τοῦ ἄλλου.

Φοβᾶμαι πολύ τό θάνατο, αὐτόν τῶν ἄλλων, τήν παρουσία πού πρόκειται νά μου λείψει. Εἶναι κυρίως ὁ θάνατος τῶν γονιῶν μου πού σκέφτομαι, αὐτό μέ ἀπασχολεῖ πολύ, εἶναι καί οἱ δύο ζωντανοί. Ἐκτός ἀπό αὐτό, ὅσον ἀφορᾷ τόν δικό μου θάνατο, ἔχω ζήσει πάντα μέ πολλή ἀγάπη γιά τή ζωή, δέν ἔχω καθόλου μά καθόλου φοβία μέ τό θάνατο.

(Δ. Ν., γυναίκα, 35 ἐτῶν)

Ἄς ὁ θάνατος τοῦ ἄλλου, γιά ὅσους ἀναφέρονται σ' αὐτόν, φέρνει στό προσκήνιο τό ἐρώτημα τῆς σχέσης, τοῦ δεσμοῦ μέ τόν σημαίνοντα, οἰκειό ἄλλον. Ἡ ἀπειλή τῆς ρήξης τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, καί ὀγ' στό οἰκογενειακό πλαίσιο, ὑποδαυλίζει μιά ἐμπειρία ἔλλειψης καί θέτει, τελικά, ὑπό ἀμφισβήτησης τήν ταυτότητα τοῦ προσώπου στή διάρκεια καί τή συνοχή τῆς:

Φοβᾶμαι πολύ τό θάνατο, ὄχι τόν δικό μου ἀλλά τῶν ἄλλων. Πρόσωπα πού γκωρίζουμε ἀπό πολύ καιρό πρόκειται ξαφνικά νά σταματήσουν νά ὑπάρχουν: πρόσωπα πού μέ προσδιορίζουν ἀπό τότε πού γεννήθηκα, οἱ γονεῖς μου. Αὐτό θά ἀλλάξει τή ζωή μου, ἐγώ ἤ ἴδια θά ἀλλάξω, οἱ δεσμοί θά κοποῦν καί τί πρόκειται νά συμβεῖ μετά; Εἶμαι ἐγώ ἡ ἴδια πού πρέπει νά πάρω αὐτόν τό ρόλο, τό ρόλο αὐτῶν πού ἔχουν δώσει ζωή σ' ἕνα παιδί καί τό ἔχουν ἀναθρέψει, οἱ πρόγονοι.

(Μ. Α., γυναίκα, 27 ἐτῶν)

Ἔτσι, τό ἐρώτημα τοῦ θανάτου ἀναδύεται ὡς συναφές μέ τή θέση καί τό ρόλο τοῦ καθενός σέ μιά γενεαλογία, ἀλλά εἶναι καί εὐρύτερα ἀποκαλυπτικό τῶν πολύπλοκων σχέσεων μέ τούς συγκεκριμένους ἄλλους, τοῦ πλέγματος ταυτίσεων καί διακρίσεων πού συγκροτοῦν τήν αἴσθησή τοῦ «ἑαυτοῦ» καί τό πολύμορφο σύμπλεγμα τῆς ἀτομικῆς ταυτότητας.

Ὁ θάνατος τῶν ἄλλων θά ἦταν ὁ δικός μου θάνατος, κατά μιὰ συμβατική ἔννοια θάνατος τῆς παρούσας μορφῆς τῆς ὑπαρξῆς μου. Δηλαδή, θά συνέχιζα νά ζῶ, νά ἀναπνέω, νά δουλεύω. Ἀλλά αὐτό τό πράγμα τό ἀδιαφοροποιήτο, τό πολύμορφο, πού νομίζω πῶς εἶναι κάθε ἄνθρωπος, θά εἶχε πάρει μιὰ καινούργια μορφή. Ὅπως ἡ πρώτη ὕλη πού γίνεται κάτι ἄλλο. Αὐτό πού θά σταματοῦσε θά ἦταν ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο μιλάω καί ἀντιλαμβάνομαι τόν ἑαυτό μου αὐτή τή στιγμή. Ἀλλά δέν θά μπορούσα νά ξέρω πῶς θά ἦταν.

(Κ. Β., ἄνδρας, 29 ἐτῶν)

Μιά σημαντική διαφορά ἀνάμεσα στά δύο φύλα ἐμφανίζεται ὅσον ἀφορᾷ τό θέμα αὐτό. Σχεδόν ὅλες οἱ γυναῖκες, συγκριτικά μέ τούς περίπου μισούς ἄνδρες, ἀναφέρονται, μέ διάφορους τρόπους, στόν θάνατο τοῦ ἄλλου (εἴτε πρόκειται γιά ὑποθετικές περιπτώσεις εἴτε γιά βιωμένες ἐμπειρίες θανάτου στό ἄμεσο περιβάλλον τους). Ἀντίθετα, στό λόγο τῶν ἀνδρῶν, ἐκεῖνο πού, τίς περισσότερες φορές, ὑπονοεῖται εἶναι τό πρόβλημα τοῦ ἴδιου θανάτου: Δέν τίθεται πάντα ρητά καί ἄμεσα, ὡς «ὁ θάνατός μου», ἀλλά μέ τή χρήση τῆς ἀόριστης ἀντωνυμίας «κανείς» ἢ «κάποιος» («τό νά πεθάνει κανείς», «ὁ θάνατος κάποιου» κλπ.), πού λειτουργεῖ ὡς τό γενικό ὑποκείμενο τῆς «κοινῆς λογικῆς».

Μιά τέτοια διαφορετική τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἀνάμεσα στά φύλα μπορούμε, κατ' ἀρχήν, νά τήν ἀντιληφθοῦμε ὡς διαφορετική ὀπτική, στίς σχέσεις ἑαυτοῦ/ἄλλου/κόσμου. Ἄν σ' αὐτή προσθέσουμε ὅ,τι ἔχει προκύψει ἀνωτέρω (διαφορετικά γνωστικά-συναισθηματικά «στυλ», διαφορές ὡς πρός τήν ἐμπειρία τοῦ σώματος καί τῆς διάρκειας κλπ.), γίνεται, κατά τή γνώμη μας, δυνατή μιὰ ὑπόθεση πού μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε, μέσα ἀπό τά στερεότυπα διαφορᾶς τῶν φύλων, δύο διαφορετικές εὐρύτερες στάσεις, «στυλ», τρόπους νά εἶναι κανείς στόν κόσμο (πού θά μπορούσαν νά χαρακτηρίσουν τόσο ἄνδρες ὅσο καί γυναῖκες, ἢ νά συνυπάρχουν στά ἴδια ἄτομα). Στήν πρώτη περίπτωση ὑπερτερεῖ τό «πράττειν», μιὰ στάση ἐνεργητική ὅπου ἀποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στόν χρόνο ὡς χρόνο τῆς «ἀπάντησης», διανοητικῆς καί πρακτικῆς, στά πράγματα, χρόνο τῆς δράσης μέσω γενικῆς καί ἀφηρημένης σύλληψης τοῦ κόσμου. Στήν ἄλλη περίπτωση ὑπερτερεῖ τό «πάσχειν», μιὰ στάση «παθητική», «πάθους» ἢ «ἐμπαθεῖ-

ας», συν-κινησιακή και δεκτική, όπου αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στη συγκεκριμένη, υλική, μέσω του σώματος και όχι των αισθήσεων, πρόσληψη του κόσμου.

Ένα δεύτερο σημείο που πρέπει να υπογραμμιστεί, αφορά ασυνέχειες στο πλαίσιο της υποκειμενικής εμπειρίας, σε γενικότερες αλλαγές στάσεων και «κοσμοθεωριών»: «Ορισμένοι συνομιλητές μας, όπως μας βεβαιώνουν, διαπίστωσαν μία μεταβολή στις συμπεριφορές τους σε σχέση με το θάνατο, ως αδιάσπαστα συνδεδεμένη με μία συνολική μεταβολή που επήλθε στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους.

Πώς αντιδρώ τώρα και πώς αντιδρούσα πριν μπροστά στο θάνατο δεν έχει καμία σχέση. Έπρεμα από το φόβο δεν τον φοβάμαι πιά. Τον είχα εντάξει σε ένα επίπεδο, τώρα είναι σε ένα άλλο. Ήταν για μένα ένα στοιχείο διαχωρισμένο από τα υπόλοιπα, κάτι που εισβάλλει και προκαλεί πανικό. Τώρα δεν είναι παρά ένα μέρος της ζωής και μάλιστα ένα πράγμα πολύ ήμορφο και αναγκαίο. Δεν είναι πλέον κάτι το ξεχωριστό από τα υπόλοιπα κι εγώ ο ίδιος δεν είμαι πλέον το κέντρο του σύμπαντος, που δεν έχει το δικαίωμα να πεθάνει. Πριν, είχα μία ανθρωποκεντρική αντίληψη, έγωκεντρική. Όλα τα υπόλοιπα, κι εγώ, ο άνθρωπος. Αν ενταχθεί κανείς σε ένα σύνολο, αν δει κανείς τον εαυτό του σαν μέρος ενός συνόλου, δεν θέλει πλέον να είναι διαφορετικός από αυτό εδώ το φύλλο που ξεραίνεται και πεθαίνει.

(Κ. Ψ., άνδρας, 29 ετών)

Δεν φοβόμουν την απώλεια των άλλων, ήμουν αναισθητή απέναντι στο θάνατο. Είναι ένα σημάδι έγωισμού, δεν είχα την εντύπωση ότι τους είχα ανάγκη. Έφόσον τελικά δεν έβγαινα από τον εαυτό μου, δεν είδα τίποτα, δεν έχανα τίποτα όταν ο άλλος πέθαινε. Δεν έμπαινα στη διαδικασία της ζωής. Μία κλειστή διαδρομή φέρνει αναγκαστικά στο θάνατο. Από τη στιγμή που πιστεύω στον Θεό, τα πράγματα παίρνουν νόημα, υπάρχει μία τάξη, απαλλάσσομαι από τις ανασφάλειες, αφήνομαι και μπορώ σιγά σιγά να επικοινωνήσω. Ο θάνατος σημαίνει την άρνηση της ζωής, το να μη γεύεται τον κόσμο όπως τον έχει δημιουργήσει ο Θεός, το να μην επικοινωνείς με τον Χριστό.

(Ν. Ν., γυναίκα, 23 ετών)

Παρ' όλες τις διαφορές στις αντιλήψεις που εγκολπώνονται όσοι συνομιλητές μας αναφέρονται σε τέτοιες μεταβολές, υπογραμμίζουν, με τα λεγό-

μενά τους, μιά μετατόπιση, τῶ «ἐπίκεντρο» τῆς ὀπτικῆς τους ἀπό τόν ἑαυτό στόν κόσμο, ἀπό μιά «ἐγωκεντρική» ἀντίληψη, σέ μιά «ἐπικοινωνία» μέ τόν περίγυρο, ὅπως μᾶς λένε.

Πέραν τούτου, τόσο αὐτοί —πού κατά κανόνα εἶναι ἄτομα πού τούς ἔχει ἀπασχολήσει ιδιαίτερα τό πρόβλημα τοῦ θανάτου— ὅσο καί ἄλλοι συνομιλητές μας, ἄνδρες καί γυναῖκες, ἐπιτρέπουν, ὀρισμένες φορές, κατά τή διάρκειά τῆς συνέντευξης, τήν ἀνάδυσή, ἐνός λόγου πού ἐκφράζει καίρια τήν ἀνάγκη —πολλές φορές τήν ἀγωνία— νοηματοδότησης τοῦ κόσμου μπροστά στό ἐπίμονο ἐρώτημα τοῦ θανάτου:

"Ὅλα μποροῦν νά μᾶς ὀδηγήσουν στήν ἀπελπισία, ὁ θάνατος ἐνός πολύ ἀγαπημένου προσώπου, παραδείγματος χάριν. Εἶναι αὐτό πού παραμένει λαθάνων. Μέχρι τότε ὁ κόσμος ἦταν ἀκέραιος, τίποτα δέν τοῦ ἔλειπε. Ἀλλά μέ τό θάνατο τοῦ ἀγαπημένου, εἶναι σάν τά κουίτ, ὑπάρχει ἕνα σῶμα ἀλλά πρέπει νά βάλεις τό πρόσωπο. Σ' αὐτόν τόν εὐτυχισμένο κόσμο κάτι χαλάει, κάτι σπάει, μιά τρύπα ἀνοίγει. Ἄν βάλει κανεῖς τό δικό του πρόσωπο στή θέση, αὐτή, εἶναι αὐτοϊκανοποίηση. Στό σημεῖο αὐτό μπορεῖ κανεῖς νά φτιάξει ἕναν τεχνητό κόσμο, μιά ἄλλη, λογική, νά φτάσει σέ ἕνα πολιτικό κόμμα, στόν Θεό ἤ, σέ ὅτι-δήποτε ἄλλο. Ἀλλά ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά βάλει κάτι ἄλλο ἀπό τόν ἑαυτό του σ' αὐτή τή θέση. Ἄν ὄχι, τότε τρελαίνεται! Ἄν δέν καλύψουμε τά κενά, ἂν δέν ξεκινήσουμε νά μπαλώνουμε, εἴμαστε χαμένοι. Ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά εἶναι ἀδιάρρηκτος, ἀδιάσπαστα δεμένος!

(Δ. Κ., ἄνδρας, 28 ἐτῶν)

[Μέ τή ζωή καί τό θάνατο] δέν ὑπάρχει συμπέρασμα, δέν ὑπάρχει τέλος. Πρέπει νά κάνει κανεῖς ἕναν συμβιβασμό γιά νά φτάσει κάπου, νά μὴν τρελαθεῖ. Πρέπει νά πει κανεῖς στόν ἑαυτό του θά θέσω τά πράγματα ἔτσι, θά πῶ πῶς ὑπάρχει ἕνα-δύο-τρία. Μετά ἀπό αὐτό, τό χάος, μιά ἀφθονία πραγμάτων, κάτι πού διαφεύγει, πού διαρκῶς ξεφεύγει!

(Γ. Υ., ἄνδρας, 30 ἐτῶν)

Ἐμφανίζοντας ρήγματα στή συνοχή τῆς βιωμένης ἐμπειρίας, «κενό» ἢ «χάος» πού τρελαίνει, ὁ θάνατος εἶναι τό «χωρίς ἀπάντηση», ὅπως τό ἐκφράζει ὁ Λεβινάς.²⁹

29. E. Levinas. *La mort et le temps*, Παρίσι, Éd. de l'Herne, 1991, σ. 10.

III. Ὁ θάνατος: «Ὅριο» καί ἐρώτημα. Ἐκκρεμότης «ἀπαντήσεων»

Ὅπως φαίνεται, ἡ διερεύνησι τῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ θανάτου μέσα σέ συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο μᾶς ἐπιτρέπει νά προσεγγίσουμε ὀρισμένους βασικούς ἄξονες τῶν νοοτροπιῶν πού ὁμοῦν συνολικές ἀντιλήψεις τοῦ κόσμου καί σχετίζονται κατά πολύ μέ τή διάκρισι μεταξύ τῶν φύλων καθῶς καί μέ προβλήματα συγκρότησις ἀτομικῆς ταυτότητις. Παραμένει, ὡστόσο, ἀσαφές τόσο τό πῶς νοεῖται ὁ ἴδιος ὁ θάνατος ὅσο καί τό πῶς ἀκριβῶς διαπλέκονται οἱ νοοτροπιές γύρω ἀπό τό θάνατο μέ μιά προβληματική γύρω ἀπό τίς σχέσεις ἐξουσίας. Στή συνέχεια, θά γίνουν, ἀπλῶς, κάποιες νύξεις στά θέματα αὐτά.

Ὅσον ἀφορᾷ τό «τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε ὅταν λέμε θάνατος» — ἴσως τό δυσκολότερο πρόβλημα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἐρευνητής, ὅπως προαναφέραμε— ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ συνομιλητές μας μᾶλλον ἀποφεύγουν νά διαπραγματευτοῦν εὐρέως ἕναν ὀρισμό τοῦ θανάτου. Ὅποτε, δέ, ἐπιχειροῦν κάτι τέτοιο, αὐτό γίνεται μέ τή βοήθεια ὀρισμένων ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν καί τή χρήσι μιᾶς γλώσσας μεταφορικῆς.

Ἄν ἀνατρέξουμε μέ προσοχή στά λεγόμενά τους, θά διαπιστώσουμε ὅτι, μιλώντας γιά θάνατο, οἱ συνομιλητές μας ἀναφέρονται συχνά σέ κάτι «μακρινό», σέ μιά σκέψι, μί, οἰκεία, σέ κάτι τό ἀσυνήθιστο (39 πρόσωπα μιλοῦν μ' αὐτούς τούς ὅρους). Ἀναφέρονται, ἐπίσης, σέ μιά «ἐλλειψι», κάποια «ἀπώλεια» μιᾶς παρουσίας, μιά «ρήξι» (42 πρόσωπα μιλοῦν γι' αὐτό). Ὅταν ἐπιχειρεῖ κανεῖς νά τό σκεφτεῖ, λένε μερικοί, συναντάει ἕνα «κενό», σχεδόν ἕνα «τίποτα» (36 πρόσωπα τό ἀναφέρουν). Γιά νά συνοψίσουμε αὐτές τίς ἀναφορές, μπορούμε νά διακρίνουμε τρία ἐννοιολογικά πεδία πού ἀφοροῦν τήν παραδοξότητα, τήν ἀπουσία καί τήν ἀφήρησι.³⁰ Τά τρία αὐτά πεδία θά μπορούσαν, ἴσως, νά συσχετισθοῦν μέ τούς τρεῖς πόλους σχέσεων γιά τούς ὁποίους μιλήσαμε προηγουμένως (τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἑαυτό/τόν ἄλλο/τόν κόσμο).

30. Ἡ ἰδέα προέρχεται ἀπό τόν Μ. Foucault, πού πραγματεύεται, ὅμως, ἄλλο θέμα (βλ. Μ. Foucault. *La pensée du dehors*, Παρίσι, Éd. Fata Morgana, 1986).

Ἡ παραδοξότητα ἀφορᾷ τή σχέση, τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμον καί ἀναφέρεται στό συναίσθημα πού δημιουργεῖ στόν καθένα ἡ σκέψη, τοῦ θανάτου ὡς ριζικῆς διαφορᾶς πού εἰσβάλλει στό ἕδρ, γκωστό. Ἡ ἀπουσία παραπέμπει στή σχέση μέ τόν ἄλλο, στήν «ἀπώλεια», στήν «ἔλλειψη» μιᾶς παρουσίας. Ἡ ἄρνηση, ὡς ἀντίθετο τοῦ ὅ,τι ὑπάρχει, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κατά κάποιον τρόπο ὡς τό «περιέχον» ἐκείνου τό ὁποῖο μπορεῖ νά γίνει νοητό, ἀντικείμενο σκέψης. Ἡ ἄρνηση, δηλαδή, μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στή σχέση, τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἑαυτό του, ὡς συνειδηση, τοῦ κόσμου πού τόν περιβάλλει. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια ὁ θάνατος ἐμφανίζεται ὡς «μητέρα» τῆς ἐμπειρίας.

Μποροῦμε νά προχωρήσουμε περαιτέρω, ἀναζητώντας πιθανά συνώνυμα πού οἱ συνομιλητές μας χρησιμοποιοῦν γιά νά ἀναφερθοῦν στό θάνατο. Ἔτσι, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ πλειονότητα ἀναφέρεται στό «τέλος», δηλαδή, στό θάνατο ὡς τέλος τῆς ζωῆς. Πολλοί μάλιστα ἐπεξεργάζονται περισσότερο αὐτήν τήν ἰδέα μέσω τοῦ διπόλου: «ζωή=κίνηση» καί «θάνατος=ἀκίνησια, σταμάτημα κίνησης».

Στή σημασία πού ἀποδίδεται σ' αὐτό τό «τέλος» φαίνεται νά ἐγκρίεται, οὐσιαστικά, τό διακύβευμα ὄλων τῶν «ἀπαντήσεων» πού ἐπιχειροῦνται, ὄλων τῶν διαφορετικῶν ὑποκειμενικῶν/συλλογικῶν τρόπων προσέγγισης τοῦ θανάτου. Γιατί, πράγματι, γύρω ἀπό τήν ἔννοια τοῦ «τέλους» ἀναδύεται ἕνα φάσμα ἐρωτημάτων, συγκρούσεων, ἀμφιστημιῶν, σημασιολογικῶν παιγνίων. Ὑπάρχει αὐτή ἢ ἡ ἄλλη ἀμφιβολία πού παρεμβάλλεται: Ἀλήθεια, τό «τέλος» αὐτό θά ἦταν τό τέλος τῶν πάντων τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου; Ὁ θάνατος εἶναι, πράγματι, ἀληθινά ὀριστικός; Ὁ χρόνος, λοιπόν, ὁέν εἶναι ἀναστροπτός; Θά μπορούσε νά εἶναι τό τέλος, ἀλλά...

Εἴτε κάποιος ἀρνεῖται τό «τέλος» ὡς ὀριστικό (τό ὁποῖο εἶναι καί τό πῶς συχνό) εἴτε τό βεβαιώνει ὡς τέτοιο (ὡς αὐτό πού εἶναι ὁ θάνατος καθ' ἑαυτό), εἶναι πάντως μέσω τῆς ἔννοιας τοῦ «τέλους» πού σκέφτεται τόν θάνατο.

Μετέχοντας σέ αὐτό τό παιχνίδι τῶν σημασιῶν, ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ λέξη «τέλος» εἶναι ἀμφίσημη. Σημαίνει τόσο τή λήξη, κάτι πού τελειώνει, πού πεθαίνει, ὅσο καί τό σκοπό, κάτι πού τελειώνεται, πού ἀποκτᾷ τήν τέλεια μορφή του, πού ολοκληρώνεται ἀγγίζοντας τόν προορισμό του. Ἔτσι, ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου μοιάζει ἐμπλεγμένη καθ' ὅλα μέ τό «σχέδιο» ζωῆς.

Τό «σταμάτημα» τῆς κίνησης, τοῦ βίου, εἶναι «ρήξη» στή διαδικασία τῆς ζωῆς πού μορφοποιεῖται, μέσω τοῦ σώματος, ὡς ριζική ἀλλαγὴ κατάστασης: Ἀπό τό «πρόσωπο» στό πτώμα. Ἀλλά, ἐπίσης, κάτι σταματᾷ ὅταν συναντᾷ ἐμπόδιο, ὄριο, σύνορο, ἀπαγόρευση — ἀκόμη καί μέ τή νομικοπολιτική ἔννοια.

Τό «ὄριο» εἶναι συνώνυμο πού, ἐπίσης, χρησιμοποιεῖται εὐρέως γιά νά δηλώσει τό θάνατο. Πράγματι, σέ κάθε περίπτωση, πρόκειται γιά τήν ὀριοθέτηση μιᾶς κατάστασης σέ σχέση μέ μιάν ἄλλη. Ὅμως, ἡ ἔννοια τῆς ὀριοθέτησης ὑπονοεῖ ἐκείνη τοῦ ὀρισμοῦ: Τό νά καταστήσει κανεῖς κάτι ἀμετάβλητο, ἀμετακίνητο, τό νά ὀρίσει κάποιος τά σύνορα μιᾶς ἔκτασης ἢ κάθε ἄλλου πράγματος ὑλικοῦ ἢ ἰδατοῦ, σημαίνει νά τήν περιγράψει, νά τήν προσδιορίσει μέ ἀκρίβεια, νά χαρακτηρίσει τό περιεχόμενό της καί τή φύση της, νά τήν ὀρίσει ὡς «ἀντικείμενο».

Μήπως, λοιπόν, δέν εἶναι παράδοξη ἡ θέση τοῦ ἐρευνητῆ, ὁ ὁποῖος, ἐμπλεγμένος στή «θετική» πρόβαση πού τοῦ ἐπιβάλλουν οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἐπιζητᾷ νά ὀριοθετήσει τό πρόβλημα τοῦ θανάτου ἐνῶ πρόκειται γιά τό ἴδιο τό πρόβλημα τῶν ὀρίων, τῶν ὄρων τοῦ ἐγχειρήματος στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου καλεῖται, τελικά, νά σκεφτεῖ;

Ὁ θάνατος εἶναι πάντα ἐκεῖ τή στιγμή πού ὁ λόγος βεβαιώνει τήν κυριαρχία του πάνω στήν ὑπαρξή μέ τή συνεκτικότητα τῶν ἀναπαραστάσεων. Αὐτό βεβαιώνει ὁ Μ. Ντέ Σερτώ, ὁ ὁποῖος παίρνει τά ἴδια λόγια τοῦ Φουκώ γιά νά δεῖξει, στό ἐσωτερικό τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας, σέ ποῖο σύνορο σταματάει ἡ ἀπόπειρα νά προσεγγιστεῖ ὁ θάνατος μέσα ἀπό τόν θετικό λόγο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, πού εἶναι ἡ ἄρνηση μιᾶς ἀρνητικῆς σχέψης.³¹ Ἐδῶ, ὁ θάνατος δέν ἐμφανίζεται παρά μέσω τοῦ συνεκτικοῦ δικτύου τῶν ἀναπαραστάσεων, τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στή γλώσσα ἢ στή μεταβολή τῶν γλωσσῶν. Δέν πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο τῆς ἱστορίας, ἕνα ἰδιαίτερο

31. Ὁ Μ. Foucault ἀναφέρεται στό θετικισμό τῶν «ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου» ὡς τήν «ἄρνηση μιᾶς ἀρνητικῆς σχέψης» (βλ. Μ. Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Παρίσι, Plon, 1961, p. 233) σχολιάζεται ἀπό τόν Μ. De Certeau. «Le noir soleil du langage: Michel Foucault», στό *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*, Παρίσι, Gallimard, 1987, p. 33.

καί τοπικά έντοπισμένο γεγονός. Καί, μέ άλλα λόγια, τό νά μιλά κανείς γιά τό θάνατο πού θεμελιώνει κάθε γλώσσα, δέν σημαίνει νά τόν αντιμετώπιζει, αλλά, μάλλον, νά αποφεύγει τό θάνατο πού προσβάλλει τόν ίδιο τόν εκφερόμενο λόγο.³²

Είσαγόμεθα πλέον σέ μία άλλου τύπου προβληματική, ή οποία φαίνεται νά απαιτεί καί μία άλλη διαχείριση τής ίδιας τής γλώσσας, στήν οποία εκφέρεται. Έδῶ, ή μεταφορική λειτουργία τής γλώσσας καί ή δημιουργική διάσταση τής τέχνης θά μπορούσαν νά φανούν ως μέσον αλλά καί ως σκοπός μᾶς αναρώτησης γύρω ἀπό τό θάνατο. Εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ συνομιλητές μας πού μᾶς ὑποδεικνύουν μία τέτοια προοπτική:

‘Ο θάνατος εἶναι μία ἀπό αὐτές τίς καταστάσεις τίς μή καθημερινές, τίς μή συνηθισμένες, ὅπως καί ὁ ἔρωτας. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μία ἐπιστήμη τής θανατολογίας. Δέν περνάει ἀπό ἐπιστημονική, θεωρητική, ἀνάλυση. Περνάει ἀπό προσωπικό βίωμα, ἀπό άλλα πράγματα, ὅπως ή ποίηση, ή λογοτεχνία, οἱ άλλες τέχνες πού συλλαμβάνουν κάτι ἀπό αὐτό τό ἄλλο. Αὐτό τό ἄλλο πού μᾶς ξεφεύγει, πού, ὅ,τι κι ἄν ποῦμε, κάτι λείπει. Χρειάζεται νά μιλάει κανείς μέ μεταφορές, μέ παρομοιώσεις, μέ ὅ,τι ἄλλο θές, ὅπως μπορεῖ νά τό πιάσει προσωπικά, ἤ ἄλλιως. Ἐγώ θά ἔγραφα ἕνα ποίημα ἢ θά ἔκανα ἕναν πίνακα, πάντως δέν θά ἔγραφα ἐπιστημονική διατριβή, περί τοῦ θανάτου, γιατί δέν μπορῶ νά τό συλλάβω ἔτσι!

(Η. Ν., ἄνδρας, 23 ἐτών)

Ἄς σημειώσουμε, ἀκόμα, ὅτι στό μέτρο πού ὁ θάνατος λαμβάνει τήν ἔννοια τοῦ «ορίου» — ὅρου τής ἀνθρώπινης συνθήκης; — οἱ νοοτροπίες γύρω ἀπό τό θάνατο μποροῦν νά αντιμετωπιστοῦν ὡς σκέψη (καί πράξη) πάνω στή «μετάβαση», σκέψη πού εἶναι ή ἴδια κοινωνική δημιουργία, φαινόμενο δηλαδή μέ τήν εὐρεία ἔννοια ποιητικό ὅσο καί πολιτικό.³³ Ταυτόχρονα, γιά τό κάθε συγκεκριμένο ἄτομο, τό ἐρώτημα τοῦ θανάτου φαίνεται νά ἀναδύεται σέ ἕνα σημεῖο μετάβασης ὡς «μή-νόημα», ἢ μάλλον ὡς στιγμή, ὅπου τό

32. Αὐτόθι, σσ. 33 καί 35.

33. Ὑποδηλώνεται ἐδῶ μία ἀντίληψη, περί κοινωνικοῦ φαντασιακοῦ πού παραπέμπει κατ' ἐξοχήν στόν Κ. Καστοριάδη. Βλ. C. Castoriadis. *L' institution imaginaire de la société*, Παρίσι, Seuil, 1975.

νόημα έκκρεμει. Όπου τό δεδομένο τίθεται υπό ερώτηση (κι ίσως ένα αίτημα «ἀλήθειας», όσο και ἀλλαγῆς, προκύπτει γιά τό υποκείμενο). Έδῶ, ὅσον μᾶς ἀφορᾶ, θά δίναμε καί πάλι τό λόγο στόν Μ. Ντέ Σερτώ, πού θά ὑπεδείκνυε, στό πεδίο τῆς ψυχανάλυσης πλέον, μιᾶ «ἠθική (ethique) τῆς ὁμιλίας» πού «παντρεύει» τό ἄνθρωπο μέ τό θάνατο.³⁴

Στό θέμα, ἐν τέλει, τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ θανάτου, θά μπορούσαμε νά διακρίνουμε τίς νοητικές κατασκευές πού φτιάχνουμε καί πού χρησιμεύουν σάν λύσεις, «ἀπαντήσεις» πού δίνουν νόημα στήν ἐμπειρία μας, ὡς προερχόμενες ἀπό κάποια προσπάθεια ἐλέγχου μιᾶς ἀντίδρασης, μιᾶς συγκίνησης, κι ὄχι ἀπό κάποια ἀναστοχαστική διάθεση. Εἶναι, ἴσως, ἔτσι πού κατασκευάζεται ἡ κοινή λογική, ἀποκλείοντας αὐτές τίς στιγμές ἐκκρεμότητος τῆς σημασίας, ἀπ' ὅπου θά μπορούσε νά ἀναδυθεῖ τό ερώτημα τῆς διαφορᾶς, τῆς ριζικῆς ἐτερότητος ἢ ὁποῖα ἐμφανίζεται μέ τό θάνατο.

34. Ὁ Μ. De Certeau ἀναφέρεται στόν Λακάν (καί συγκεκριμένα J. Lacan. *Éthique de la psychanalyse*. séance XI): ἐπιλέγει καί ἐρμηνεύει ἀποσπάσματα: «Γιά τόν Λακάν, ἡ ἠθική (ethique) συγχροτεῖται μέσα στήν ἴδια τῆ σχέση μέ τό ἀόληστο». Συναντᾷ στόν ἄνθρωπο «αὐτό τό ὕστατο αίτημα νά ἀποστερηθεῖ κάτι τί τό πραγματικό» ἢ «αὐτή τήν ὁμιλούσα οὐσία» πού τόν παντρεύει μέ τόν θάνατο». Μ. De Certeau. «Lacan: une éthique de la parole», στό *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*, Παρίσι, Gallimard, 1987, σ. 191.